Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединин болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
март
27
вторник
№ 71 (14271)
1925 чылда үндезилеттинген
Өртээ 3 чөп.

Партияның XXII область конференциязын чыылдырар, партияның область конференциязынга база СЭКП-ниң XXVIII съездизинге делегаттар соңгуурунуң төлөөлел нормазының болгаш чурумунуң, ол ышкаш партияның область организациязынга отчёт-соңгулдалыг кампанияны эрттиреринiң хуусааларының дугайында

СЭКП обкомунуң V пленумунуң 1990 чылдың март 24-те доктаалы

1. Партияның XXII область конференциязын 1990 чылдың июнь 1-2-де чыылдырар.

Партияның XXII область конференциязының дараазында хүн чурумун бадылаар:

1. СЭКП-ниң «Буянныг, демократтыг социализмче» Платформазының болгаш СЭКП Уставының төлевилелдериниң дугайында.

Илеткелчи СЭКП обкомунуң бирги секретары эш Г. Ч. Ширшин.

2. СЭКП-ниң XXVIII съездизинче делегаттарны соңгууру.

3. Партияның төп органнарының составына кандидатуралар талазы-биле саналдар дугайында.

Партияның XXII область конференциязынга төлөөлел нормазын СЭКП-ниң 28 кежигүннериниң бир делегатты соңгуур кылдыр доктаадыр.

Партияның XXII область конференциязынга делегаттарны партия эге организацияларынга депшиттирген кандидаттарның иштинден альтернативтиг үндезин өзугаар партияның хоорай болгаш районнар конференцияларынга хааглыг (чажыт) бадылаашкын-биле соңгуур.

2. СЭКП-ниң XXVIII съездизинге баар делегаттарга кандидаттарны депшидерин партия эге организацияларында альтернативтиг үндезин ёзугаар чорударын, оларны партияның районнар конференцияларынга чугаалажыр көөрүн доктаадыр, районнар конференцияларының деткээни кандидаттарның иштинден СЭКП-ниң XXVIII съездизинче делегаттарны партияның область конференциязынга соңгуур.

СЭКП-ниң XXVIII съездизинге делегаттың соңгулдазын СЭКП хооркомунуң дилээнин өзугаар партияның чаңгыс мандаттыг округунуң аайы-биле партия эге организацияларынга бадылаашкын-биле чорударын база доктаадыр.

Партияның Кызыл хоорай организациязындан делегатты соңгуурун организастаар сорулга-биле СЭКП обкомунуң дараазында составтыг комиссиязын тургузар: Рогило В. В.— СЭКП обкомунуң ийиги секретары, комиссияның даргазы. Комиссияның кежигүннери: Евтешин В. М.— обкомнуң партийжи организастыг болгаш кадр ажылының талазы-биле килдис эргелекчизи, Коробейников Н. С.— машзаводтуң бүдүрүлге участогунуң мастери, Кошелев В. Н.— № 1 АТБ-ниң чолаачызы, Свинцов Б. П.— СЭКП хооркомунуң бирги секретары, Ензак В. П. — «Востоксантехмонтажтың» КМК-зының бригадири, Ооржак Э. С. — № 48 тудуг эргелелиниң бызаңчызы, Моломдай С. Д. — Кадык камгалал министерствозунуң партбюро секретары, Шойзат З. И. — Кызылдың дааранылга фабриказының контролёру.

Хоорайда СЭКП кежигүннериниң чартык кезиинден хөй соңгулдаларга киришкен турда, чаңгыс мандаттыг соңгулда округунуң аайы-биле соңгулдалар болган деп санаар. Соңгулдаларга киришкеннериң чартык кезииниң хөй үнүү бадылаашкыннарын кандидаттарның чаңгызы-даа албаан таварылгада, аңаа эң хөй бадылаашкыннарны алган ийи кандидаттарга хамаарыштыр дагын бадылаашкыннарны неделя дургузунда катап чорудар.

Кызылдың соңгулда округундан соңгуткан делегат партияның область организациязындан СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң делегаттарының иниити санынга кирер.

Партияның Кызыл хоорай организациязындан партияның область конференциязынга соңгуткан делегаттар СЭКП-ниң XXVIII съездизинге арткан делегаттарны соңгуурунга киришпес.

Округ аайы-биле соңгулдалар болбаан деп санаттынган таварылгада, а ол ышкаш бадыладыышкынга кирген кандидаттарның чаңгызы-даа, ооң иштинде дагын бадылаашкын сөөлүнде безин бадылаашкыннарның чогуур санын чедип албайн барза, хостуг мандат өзугаар СЭКП-ниң съездизинге делегатты комиссияның чогуур илеткелиниң сөөлүнде партияның область конференциязы дорту-биле соңгуур. Ынчаарда округ аайы-биле соңгулдаларга киришкен кандидатураларны болгаш конференцияның киржикчилериниң чаа саналдаан кандидатураларын чугаалажып көрген туруп болур.

СЭКП-ниң XXVIII съездизинге партияның Тыва область организациязындан делегаттар СЭКП ТК-ның март (1990 ч.) Пленумунуң доктаалынга дүүштүр Россияның партия конференциязының ажылынга киржир.

3. Отчёттарны болгаш соңгулдаларны СЭКП-ниң XXVIII съездизинге чедир эрттирип, оларны апрель айда доозар дугайында партияның Кызыл хооркомунуң болгаш СЭКП Бии-Хем райкомунуң пленумнарының шиитпирлери-биле чөпшээрежир.

Отчёт-соңгулдалыг партия конференцияларын арткан районнарга болгаш партияның отчёт-соңгулдалыг область конференциязын СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң сөөлүнде 1990 чылдың сентябрь айдан орай эвесте эрттирерин үүлдүг деп санаар.

Партияның эге болгаш цех организацияларынга отчёт-соңгулдалыг хуралдарны эрттиреринiң хуусааларын СЭКП райкомнары тодаргайлап доктаадыр.

ПРЕЗИДЕНТ ЧӨВҮЛЕЛИН ЧЕТЧЕЛЕП ЭГЕЛЭЭН

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизи М. С. Горбачевтуң чарлыктары-биле ССРЭ-ниң Президент Чөвүлелиниң кежигүннериге Э. А. Шеварднадзе, Ю. Д. Маслюков, В. А. Крючков, Д. Т. Язов, Ч. Айтматов, С. С. Шаталин, В. Г. Распутин, А. Н. Яковлев, В. А. Ярин, А. Э. Каулс, Ю. А. Осипьян, Е. М. Примаков, В. И. Болдин, В. В. Бакатин, Г. И. Ревенко томуйлаткан.

(СЭТА).

Ужуражыышкын болган

СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнүге кандидат, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. И. Лукьянов март 24-те Кремльге Совет Эвилелиниң Соңгу үүгүнүң эвээш санныг улустарының удавас болур съездизиниң болук киржикчилери-биле ужурашкан.

Ажыт-чажыт чок, тодаргай, ол беседага Соңгу чүктүң Сибирьниң болгаш Ыракны Чөөн чүктүң эвээш санныг улустарының социал-экономиктиг бәйдалының, ол улустарының чурттап турар черлериниң экологтуг байдалын экижидериниң, оларның национал-культура бәйлактарын болгаш чаңчылчаан ус-тывыш ажылын камгалап арттырарынга чогуур байдалдарны тургузарының айтырыгларын чугаалашкан. Национал-девискээр тургузугларның статузун сайзырангайжыдарының айтырыглары база тургустунуп турган.

Совет улустарның хөй национал өг-бүлелериниң долу эргелиг кежигүннери болур эвээш санныг улустарының негелде-хереглелдеринче болгаш ажыл, амыдыралынче кичээнгей салыры бистиң федерациявысты чаартырының кол негелделериниң бирээзи болур деп, А. И. Лукьянов демдеглээн. Чогуур девискээрлерниң экономика болгаш культура хөгжүлдезиниң программазын комплекстиг боттандырары база Соңгу чүктүң эвээш санныг улустарының ассоциациязын тургузары, ук организацияның болуркогууру-биле ажылдап эгелээри бо айтырыгларны шиитпирлээринге улуг ролду ойнаар.

(СЭТА).

АРЖААН ЧАНЫНДА ААЛ

Эрзин районда «Мөрен» совхозтуң малчыннарынга чораан бис. Ажыл-агыйның хоочун малчыны Даалың Судуяевич Допчут дагларның ыйгылаажында, кыштааның чанында аккыр өглүг болду.

Хойжу бодунуң ажылжин чугаалап каап, кажада хойларга сигении каап берип, ол-бо ажылын кылып чоруп турду. Хойларның деңгилдези эки. Кыштаглаашкын мында багай эвес эртип турары биллинди.

Өгже кирип келдивис, чылыг-даа, чырык-даа. Каастап каан чараш тыва аптаралар, ооң өске-даа чурумчыскаалдыг эт-херекселдер келген кижиге эскеринчиг. Хойжуларның амыдыралчуртталгазының байдалы база эки. Малчынның кадайы Сагаачы Допчут үрба хөнекке сүттүг шайны, чигирзиг чемнер-биле кады аржы холаан чөкпекти салды.

Малчын амыдырал-чуртталгазын хөөреп олур. Олар хөй чылда мал кадарган. Дуржулгалыг. Орнуң солуур аныяктар херек дээрзин ылавылады: чедиишкиннерин, байлак, арга-дуржулгазын аныяктарга дамчыдарынче сагып салып чоруур.

Аалдың чанында ак-көк кудайже дүндүүштелдир бедип үне берген сүүр баштарлыг, тудушкак, сайгырак ышкаш даглар олаа девискээрде онзаланып көзүлдү. Харлары ашты берген ол дагларже малчын хойларын кадарып үнүп бар чорду. Ол дагларны Хайыракан дээр. Ында телер, чуңмалар база бар. Дырбактыг дээр аңнар ол ховар телерже халдап турарын малчын хомудап чугаалап орган чүве. Хойжунуң бир хураганын база тудуп чип каапкан. Ооң сегинiң иштинге хоран суп каарга, дырбактыг эштти чигеш, элээн болгаш ушкан.

Бо малчыннарның оранчурту байлак. Хайыракан дагларында ижин-баар аарыгларын эмнээр аржаан база бар. Чараш ан-меннiг черниң малчыннарынга чедиишкиннерни күзеп турдувус.

ЧУРУКТА: Мөренниң хойжулары Даалың, Сагаачы Допчуттар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Апрель 22— катап соңгулдалар

ЧАМДЫК ТАЙЫЛБЫРЛАР

Тыва АССР-ниң улус депутадынга катап соңгулдаар 21 округка эртер. Ону районнар аайы-биле алыр болза мындыг. Катап соңгулдалар Кызыл хоорайга алды округка, Барыын-Хемчик районга үш, Чоон-Хемчик, Сүт-Хөл, Кызыл, Бии-Хем, Таңды районнарга — ийи-ийи, Каа-Хем, Тес-Хем районнарга — бир-бир округтарга эртер.

Депшидилгени ол округтуң девискээринде турар күш-ажылчы коллективтер чоруткан. Ооң аңгыда, аңаа хөй-ниити организациялар, чонуң чурттап турар черниң аайы-биле соңгукчулар киржип келгенин билир бис. Бир эвес күш-ажылчы коллектив азы хөй-ниити организациязы бодунуң кандидадын мооң мурнунда база идип үндүрген болгаш өозу улус депутадынга бадыладыпкан таварылгада азы катап бадылаашкынче кирген болза, ол коллектив, хөй-ниити организациязы депшидилгеге киришпес.

Катап соңгулдаларны чорударының хуусаалары Төп соңгулда комиссиязы тодараткан. Улус депутадының кандидадынга депшиттиргеннериң бүрүткели доостурга, ооң соон дарый, кандидаттар соңгукчуларбиле апрель 21-те чедир ужуражыр. Улус депутадынга кандидаттарны бүрүткээнiниң дугайында дыңнадыгны парлалга дамчыштыр дыңнадыр.

Соңгукчуларның даңзызын катап база тургузар бе? Тургуспайн барып болур, ынчангаш бо удаада база март 4-те соңгулдалар хүнүнде ажыглаан даңзыны ажыглаар. Түгле тодарадыр, ылавылаар апаар. Кандыгбир чылдагаан-биле даңзыже кирбейн, чыдып калган бажыңнар, кудумчулар, кижилер туруп болгай, ынчангаш катап тодарадыр апаары эргежок чугула.

Мындыг айтырыг база туруп кээп болур. Округ болгаш участок соңгулда комиссияларының составы өскерлир бе деп. Оларны мооң мурнунда турганы-биле ол хевээр арттырар кылдыр көрдүнген. Оларның ол ажылга арга-дуржулгазы бо соңгулдалар кампаниязының үезинде мөөнеттинген болгай, оларга дуза кылдыр семинарлар база организастаттынып турган. Ынчангаш ол байдалдарны өөренип көргеш, катап соңгулдаларны эрттиреринe оларга Төп соңгулда комиссиязы бузурээн.

Пётр САМОРОКОВ.
Төп соңгулда комиссиязының секретары.

ЛИТВАДА БАЙДАЛ

ВИЛЬНЮС, март 24. (СЭТА-ның корр. К. Усила). Литваның Дээди Совединиң депутаттары ол хүн эгелээн хуралга эки дыштанып албаан, шагырап турупкан чедип келгеннер. Чүге дээрге дүүн хүнзедир хуралдааш, барык эртенгиниң 4 шакта тарап чанганнар. Ооң соонда 6 шак хире болганда хуралдың даргазы оларны база катап кыйгыртып аппарган.

Эртенги хуралга бир дугаарында индирге республиканың Дээди Совединиң Даргазы Витаутас Ландсбергис үүнүп келген. Литвада бай далга доктаагаш, ол мынча деп чугаалаан: нерв даныны база Литваже психологтуг болгаш политиктиг ыыдыышкын уламчылап турар.

Ооң соонда В. Ландсбергис ССРЭ-ниң Президентизи Михаил Горбачевтуң телеграммазынга харыы кылдыр чорудар телеграммазын депутаттарга болгаш республиканың бүүгү чонунга (сессияның хуралының ажылын республика радиозу дорт дамчыдып турар) дыңнаткан. Ооң телеграммазында мындыг үүлдерни киирген: эки турачылар бүрүткеп турар дугайында информация шын эвес. Бир эвес херек апарза, хөй-ниитиниң корумчурумун тударынга база оруктарга хыналда кылырынга дузалажыр күзелин илереткен кижилер ында аттарын бижип турар. Кандыгдаа тускай кезектер, ооң иштинде боо-чепсек-биле чепсегленгеннер республикада тургустунмайн турар болгаш чок. Оон ыңай ол суверенниг Литва, республиканың Дээди Совединиң сессиязынга хүлээп алдынып турар хоойлулар ооң девискээринге бүрүн эргелиг болгаш ында турар хамааты бүрүзүнүң ону сагып күүседири албан дээрзиниң дугайында база катап бадыткаан.

Дүне, депутаттар чаа министрлерни томуйлаар дугайында айтырыгны чугаалажып турда, Ионава хоорайдан болук куяк машиналар Вильнюсче угландыр кел чыдар деп медээлер кээп эгелээн. Үе-үелеп ужуп эртип турар вертолеттарның даашшимээни-биле бир домей, ындыг медээлер түгле чурттакчы чонну эвес, а депутаттарны безин кончуг дүвүреткен. ССРЭ-ниң улус депутады Ромас Гудайтистиң чоокта чаа ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы Анатолий Лукьянов-биле беседалашкан мен. Совет Эвидели Литва-биле чугаажыышкыннар кылырынга өөнүүрешпес дээрзин ол меңээ медеглээн деп дыңнадыы безин дүвүрелди ооңуктурбаан.

Болуушкуннар моон соңгаар кандыг янзылыг апаарыл? Аңаа харыы алыры-биле СЭТА-ның корреспондентизи радикалдыг хөй кезиинге хамаарышпайн турар чамдык депутаттардан айтырыгларны салган. Литваның Компартиязының (СЭКП-ниң платформазында турар) Шяльчинис райкомунуң бирги секретары, депутат Леон Янкелевич ооң соңгукчуларының ССРЭ-ниң улус депутаттарының үшкү Съездизиниң шиитпирлерин деткип турарын дыңнаткаш, болуушкуннарның кандыг янзылыг апаарынга хамаарыштыр чүве чугаалап шыдавас мен дээн. А дуржулгалыг политик, Литваның Компартиязының ТК-зының секретары турган, депутат Лепинас Шепетис мындыг янзылыг харыны берген: «Литваның Дээди Соведи-даа, ССРЭ-ниң Дээди Соведи-даа бот-боттарынга тааржыр арганы тывар ужурлуг. Ниити үүлдерни бодаар херек, байдалды улам чидиглендирериниң дугайып эвес. Чугаалажыышкыннар столунга олуруп алгаш, айтырыгны шиитпирдээр үе келген деп бодаар мен. Ону дүрген-не эгелээр болза эки. Байдал мындыг апарганда ам канчаарыл, ооң өске орук чок деп бодаар мен».

Литваның Дээди Соведи 18 министрниң онуун томуйлапкан. Оларның бежи моон мурнунда турган чазактың кежигүннери. Даштыкы секретер министриниге Христиан-демократтыг партияның кежигүнү, 42 харлыг геофизик Альгирдас Саударгис томуйлаткан.

Сессия март 26-да ажылын уламчылаан.

МОСКВА, март 24. (СЭТА). Литва ССР-де байдалдың нарыыдан турарыбиле холбаштыр ол республиканың девискээринде турар даштыкы дипломаттарга ооң чоруй баарын, даштыкы корреспондентилерге түр үеде Литваже барбазын ССРЭ-ниң ДХМ-и сүмелээн.

ССРЭ Президентизиниң Чарлыын күүсетпишаан, кызыгаар шерилери Литва ССР-ниң девискээринде ССРЭ кызыгаарының участоктарын таварыштыр ССРЭ хамаатыларының даштыкыже баарынга болгаш ооң кээринге контрольду күштелдирген.

Организация чериниңден хавырган дайынчы бөлүктерни Совет Армиянын шерис кезектериге кадаглаадырыбиле шыгжадып турар.

Шүгүмчүлелдиң изи-биле

ТААРЫМЧАЛЫГ БАЙДАЛДЫ КАЖАН ТУРГУЗАРЫЛ?

«Шын» солунга эрткен чылын «Гараж кажан болуруг?» деп материал парлаттынган. Бай-Тайга районнуң агроүлетпүр каттыжыышкынының автобудурулгезинде машина-техниканың эдилели, ажаалдазы багай, гараж тудуу саадаанындан кыцкы үеде өске черлерде хондурып турарын, ук коллективтиң кежигүннериниң ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургуспайн келгенiн шүгүмчүлээн. Удаааанда АТБ начальниги Т. Ч. Куулар, күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң даргазы К. Д. Ендан ол-ла эргедужаалдарында хевээр. Редакцияның адрезинге чоруткан харыызы хоозун, үүдаа кылдынмааны бадыткаттынган.

25 машиңа тургузар, ийиги каъдын контора кылыр тускай төлевилелдиг гаражты тудары-биле 6 чыл мурнунда-ла 1984 чылда 364 мүн рубльдиг узун хуусаалыг чээлизин АТБ алган. 1986 чылга чедир 164 мүн рубльди, дараазында чылларда 90 мүн рубльди шиңгээткеш, ханаларын, өрээлдерин кылган. Кырын дуглаар бетон плиталар, одалга системазының демир хоолайларны болгаш өске-даа материалдарны тып чадааш, тудугну ара каап, чээп алган акшазының артыын эрткен чылын бирээзинге-ле ийи аал ишти чурттаар 2 бажың тудуп алырынга ажыглаан.

Гараж тудуун уламчылаарынга 125 мүн рубль херек. Ону кайыын алырыл? «Думчукка тулганда бызаа сугжу» дээн ышкаш, партия организациязының, күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң, АТБ начальниги Т. Ч. Куулар, өмүнээзинден бо чылдың январь 23-те Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң даргазы В. Е. Серяковка, республиканың агроүлетпүр эвилелиниң даргазы В. О. Оюнга ийи хоолгалыг бижиктер чорудуп, акшаландырарын дилээн. Ам-даа харыы сураг. Манап олурупкан.

— Машиналарны кая хондурып турар силер? — деп айтырдым.

— 16 автомашинаны доозулбаан гаражтың бир өрээлинге тырып киирер. Өртхалап үнзе, чагдаан-даа херээ чок — деп, бир чолаачы харыылады. Артканын херим иштинде ажык дээр адаанга тургузар. Өске организацияларның гараждарынче хоп киирерин дилээр. Даштыгаа тургузарга, кезектерин бо-ла оорлай бээрин, сөөлгү үеде 5 машина тонаттынганын, ЗИЛ-554 маркалыг 5 автомашинаның мурнуку шилдери чок, аңаа турарын АТБ начальниги Т. Ч. Куулар чугаалап орду. Шак мындыг байдалга машина-техниканың шын эдилели, септелгези, ажаалдазынга хамаарыштыр кол инженер Алексей Хертектен, механик Николай Дөртен-оолдан болгаш чолаачылардан негелде тургузары берге. Амгы үеде балансыда турар 48 автомашинадан хүн санында ырак, чоок рейстерже 22-зи үнүп турарын чугаалаарга-ла четчир.

Коллективте 70 ажыг кижи ажылдап турар. Бирги кварталда 9 мүн тонна чүүктерни сөөртүп, 850 мүн тонна-километрни эртер, 57 мүн рубльдиг орулгазын киирип алыры планда көрдүнүе-даа, эрткен айларда даалга күүсеттинмээни сан-чурагайлардан көскү. Чыллагааны чаңгыс — эвээш машина ажылдап турарында.

Ажылчыннарның ажылдаар, чурттаарынга таарымчалыг байдалдар тургустунмаан. Чыыш эрттирер өрээл безин чок. Диспетчериин бичии өрээлинге путёвка алыры-биле сыңмарлажып турар. АТБ-ниң девискээринде хол чунар чер безин чок. Сагылга-чурум кошкак. Ажыл шагы үзер, арагалаар, эзириктер сергелир черлерже кирер кижилер-биле эптежиг келгенiн ам кээп начальник Т. Ч. Куулар биле профком даргазы Б. К. Саая бот-боттарынче чуй кагжып орары окта таарышпас. Администрация-биле профкомнуң аразында ийи талалыг көрээ мынчага чедир чардынмаан, социалистиг чарышты эрелгей организастап, түңнелин өй-шаанда үндүрбейн турар.

Валентина Аракчаа секретарлаан партия организациязының салдары, коммунистерниң авангардчы ролю көзүлбес. АТБ-же кирер эжиктиң аксында көргүзүглер бижээн самбыра. Хүндүлел самбыразы, В. И. Ленинниң чуруу орбак-самдар, эрткен чылдан бээр чаартынмаан, кижилерни ажыл-ишче хей-аът киирип, кыйгырып турар лозуңнар безин чогун чанында райкомнуң идеология килдизиниң ажылдакчылары эскербейн турары элдептиг.

Бичии районнуң бир чугула бүдүрүлгезинде тургустунган байдалды СЭКП райкому, райкүүском дарый эдип, практиктиг деткимчени көргүзери негеттинер. Республиканың агроүлетпүр эвилелиниң даргазы В. О. Оюн, ында харыысалгалыг удуртукчулар А. В. Шиганов, В. Б. Бендерский Бай-Тайгада АУК-түн автобудурулгезинге таарымчалыг байдалдарны тургузуп, материал-техниктиг баазазын быыгларыныңе көрүүр үе келбээн бе?

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

КИЖИ БОЛГАШ БОЙДУС

КЫЗЫЛ ДЕПТЕР: МЭЭҢ СҮМЕМ

Тывавыстың девискээринде сүт эмерлериниң 83, янзы-бүрү куштарның 296, соястаарларның болгаш курт-кымыскаяктарның 8, черге-сутта чоруурларның 5 хевирлери бар.

Бойдустуң байлаанда ийи бөлүктүң курлавыры бар. Бидээде, кайы хамаанчок ажыглалдыр түннелинде төнүп бар чоруур, ийиде, үр ажыглап турар-даа болза, когу төнмес курлавырлар.

Баш саны эвээжеп, берге байдалга таварышкан аңмеңни, куштарны, курт-кымыскаяктаоны шыңгыы камгалалга алыры бо хүннериниң чугула айтырыгларының бирээзи болуп турар.

ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң Кызыл дептерлери үнген-даа болза, ында кирген черлик амытаннарның дугайында материалдар эргижирээн. Ынчаарга ында кир бижиттинген үүлдер статус аайы-биле бөлүктерге чардынган болгай. Хөй чылдар дургузунда ол амытаннарның эвээжээн-даа, озуп-көвүдээн-даа хевирлери бар. Ынчангаш Тываның Кызыл дептеринге оларның баш саны барымдаалап, бир категориядан өскезиче шилчидер апаары чайлаш чок деп бодаар мен. Маңаа чижектен ап көрээлиңер. РСФСР-ниң Кызыл дептеринде шокар кырза ийги категорияда көрүнген болза, ол чараш аң Тываның девискээринде дыка эвээжээн. Ынчангаш ону бирги категорияже шилчидер болза эки деп бодаар мен.

Чээрен дээр кончуг чараш хову аңы РСФСР-нин-биле бирги категорияда турар болза, бис ону дээди категорияже шилчидип болур апарган бис. Ам ол аңны Моол чуртундан тудуп эккелгеш, Тыванның девискээринге өстүрүп азыраар бе азы кандыг хемчеглер алыр болза эки?

Дээди категорияга барык-ла читкен болгаш когу үзүлген деп турар черлик амытаннарны кинрер. Оларга чээрен, азарганчыг бичин күске (шиш хаайлыг) хамааржыр.

Бирги категорияга баш саны эвээжеп, чидериниң кырында келген шокар кырзаны, тайга казын, дасты, тогдукту, бедик черлерниң бичин күскезин, арга-арыгның ламинг-күскезин болгаш селескени дээн ышкаш амытаннарны кирип болур.

Республиканың девискээринде ховар деп санаттынып турар, ынчалза-даа баш саны төнер четпээн черлик амытаннарны ийги категорияга кинрери күзенчиг. Маңаа соңгу чүктүң ивизин, пеганка-өдүректи, авырганны, савка-өдүректи кирип болур.

Дөртку категорияга — өзүп-төрүп, амыдырап турар черлериниң шөлү, кызыгаары көдээ ажыл-агыйның, арга-арыгның болгаш өске-даа үлетпүр хөгжүлдезиниң салдарындан эвээжеп, кызырлыг турар амытаннар хамааржыр. Оларга маны-днис, улуг кулактыг чараа-чечен, кара-тарбаган, ховунуң шокар күскези, топкан-ас, матпадак, кызыл-думчук куш, таргый, хараачыгай, үгү хамааржыр.

Бар-чогу-даа билдинмес, эртем талазы-биле тодараттынмаан черлик амытаннар дөртку бөлүкке хамааржыр. Маңаа ийи өңүг часкыны кирип болур. Ол ийи-чаңгыс көстүр турган болза, ам шуут чок чыгыы. Салдыг-эзир база ындыг.

Дарый алдынган дээштиг хемчеглериң түннелинде баш саны чыл бүрүде өзүп көвүдеп турар аңнар бешки бөлүкке хамааржыр. Оларга элик-үлбүсү, те-чуңманы, уларны, ондатраны, кырза-дилгини, тооргуну, чекпени хамаарыштырар.

Альберт САНЧАТ.

ОНУ БАДЫТКААР ЧИЖЕКТЕР ХӨЙ

●Суггарылга системазының төлевилели чүге үрелип турарыл?●

Суггаттыг черлерни ажыглаары бистиң республиканың девискээринге 1960 чылдан калбарып эгелээн. Тыванын районнарында тараа болгаш сиген шөлдериниң шынары, тургузуу аңгы-аңгы болуп турар. Бий-Хем, Танды, Улуг-Хем районнарның шөлдериниң хөрзүнүүнүң шынары бедик болгаш суггаттыг черлерни бо районнарга сайзырадыры баштай-ла эгелээн. Ооң түннелин мындыг чижектен тодарадып болур. 1972—1974 чылдарда Бий-Хем районда «Кызыл тараачын» совхозтуң суггаттыг тараа шөлүнден бир гектарданна 41 центнер, «Саян» совхозтуң 100 гектар суггаттыг черинден 1 гектардан 27 центнер тараа дүжүдүн ап турган. Ол чылдарда суггаттыг черлерни эки түннелдиг, шынарлыг ажыглап турганы тодаргай-дыр.

Эң баштай-ла суггаттыг черлерни канчаар ажыглаарын, кандыг ажылдарны, хемчеглерни алырын Чоон Сибирьниң «Суг шинчилел институду» республикага хөлбектер, чолчугештер тургузарын, Бий-Хем, Эрзин, Улуг-Хем районнарның тараа, сиген шөлдерин суггарары-биле суг сордурар күүлүг насостарлыг станциялар тургузарын сүмелеп турган. Бо сүмелер өй-шаанда хөрек кырында долузу-биле күүсеттинмейн барганын эки деп санап болур. Ынчалза-даа олла үелерде «кукуруза дээрге чаг, саржаг, эзт-тир» деп чигзинчиг лозуң-биле хөй-хөй тараа-даа шөлдерин, олар-белчиирни-даа үреглээнин билир бис, үнмейн барганда, октаттынган чөлдерни ам-даа көрүп болур. Ол черлерде ам чүгле чыдыг чашпан, каңмыыл үнүп турар. Одар-белчиирге-даа база ажыглаттынмайн турар болгай. Ындыг турбуже, районнарның өске-өске булуңнарында суггат шөлдерин улгаттырар ажылдар уламчылавышаан.

Инженерлиг суггат система тудугларын төлевилеп, районнар бүрүзүнге ол ажылды улам калбартыры-биле «Мелиорация болгаш суг ажыглалының төлевилеп-биле «Тыва суг-мелиорация» төлевилел-тудуг-ажыглал каттыжыышкын, ооң специалист инженерлери «шудургу» ажылдап турарлар. Ол дугайын тодарадырга мындыг.

Районнар бүрүзүнде черниң хөрзүнүүнүң тургузуу, шынары ылгалдыг деп чүвени чугаалаан бис. Ынчангаш баштай-ла инженер системалыг суггат тудуун, район бүрүзүнүң тараа, сиген шөлдериниң хөрзүнүн, черниң кырының хевирин (рельевин) эки өөренип көргеш, тургузары чугула. Амгы эде тургустунуушкун үезинде аңгы-аңгы регионнарның боторуулга-чарылгаже кирип турарын барымдаалааш, ол хөй специалистер ханы боданыр болза эки. Бо хүнде олар үүгле акша ажылдап алыр сорулга-биле янзы-бүрү черлерге хөлбек, суггат системалары тудуп турарлар. Оларны ам-даа «таптаашкында» деп санап болур.

«Хоозун чүве бижип турар» деп мени буруудатпазы-биле эллээн каш тодаргай чижектерни чугаалаар апаар-дыр.

1989 чылда Тыва АССР-ниң бойдус камгалал комитединиң ажылдакчылары совхозтарның болгаш өске-даа чер ажыглап турар бүдүүрүлгелерниң суггаттыг черлерин, тараа шөлдерин, сиген шөлдерин канчаар ажыглап турарын, черни шын ажыглаарының дугайында хоойлунуң күүселдезин сагып турар бе деп хынаары-биле рейд чоруткан. Ол рейдиниң үезинде 1987 чылда республикада суггаттыг черниң инвентаризациязының түннел документилери-биле танышкан. 32 совхозтуң чамдык суггаттыг черлериниң амгы үеде байдалын көөрге, каракка чаржынчыг.

Төрээн черинге улуг когаралды чедирип турар чүүнүг кижилер бар апарган чоор? Тыва чурттуг кижилер бе азы акша ажылдап алгаш, байып алырын бодаан «аалчы» бе деп бодалдар кижиниң сагыжын дүвүреди бээрдир.

1986 чылда республиканың девискээринге 58.8 муң гектар суггаттыг черлер санаттынып турган. Кажан инвентаризация эрттиргениниң соонда амгы үеде республикада 40.9 муң гектар суггаттыг черлер бар болуп турар. Ол суггаттыг черлерни чыл бүрүде чедир ажыглавайн турар таварылгалар хөй.

Суггаттыг черлерни долузу-биле ажыглавайн турарының чылдагааны хөй. Суггат системазының төлевилелин тургузуп турар специалистер үүгле акша ажылдап алырын бодап турар деп чугаалаанна болгай мен. Ону бадыткаар чижектер хөй.

Чамдык районнарның девискээринге чер суггарарыбиле чоруттунган ажыглар шын эвес болуп турар. «Тыва» совхозтуң чанында бичин кара сугну доскаш, хөлчүгеш кылгаш, сиген шөлдерин суггарары-биле буга казып тургускан. Ук хөлчүгештен суу чаа буга-биле багай агар, чер чедир суггартынмас болган. Черниң туруш байдалын эки өөренип көрбейн, ындыг тудугга улуг чарылганы кылып, черге-даа, күрүнеге-даа улуг когаралды чедиргени ол.

Таңды районнуң девискээринде Дүргенде суггат системазы тудуу 3 градус хире ийленчек черге төлевилел өзугаар туттунган. Түннелинде 64 гектар кара хөрзүннүг чер суг эрозиязынга таваржып, суггаттан үндүр бижиткен. Улуг-Хем районда Арыскан суггарылга системазы 3 градус ийде туттунганындан хөрзүнүү суг алгаш барган. Түннелинде 161 га суггаттыг чер үндүр бижиттинген. Ол черни катап тургузарынга чарыгдалга 805 муң рубль херек, ынчангаш ажык чок деп санаан. Суггарылга системаларының төлевилелдерин тургузарда, черниң байдалын өөренип көрбес чоруктарны 32 совхозтуң суггаттыг черлер бүрүзүнден көрүп болур. Ындыг черлер шупту суггаттыг черлериң санында үндүр бижиттингеш, кагдынган.

Чамдык совхозтарда суггаттың үе-шаан сагывас, суггат чорудар харыысалгалыг кижилер томуйлавас таварылгалар хөй. Чаашкынналдырар агрегаттарны шын ажыглавастар. Ынчыг агрегат-биле шөлге 7-8 катап долганыр турда, херек кырында 2-3 катап долганып турарлар. Суг үүгле хөрзүн кырынга артар, оът-сиген дазыдынга четпес болгаш, эвээш дүжүт алырының бир чылдагааны.

Хөрзүн чемишчидери-биле өдек болгаш минералдыг бүдүмелдерни чедир ажыглавайн турары база-ла бедик дүжүтту алырынга шаптыктыг. Көдээ ажыл-агый культураларының солуштур тарыырын шын эвес чорудуп турары—дүжүттүң чавыс болдурунуң бир чылдагааны. Бо хемчеглерни Барыын-Хемчик, Сут-Хөл, Чөөн-Хемчик, Тес-Хем районнарның совхозтары кошкак чорудуп турар.

Бо бүгү харыысалга чок чоруктардан суггаттыг черлериң инвентаризациязының түннелинде, 17,9 муң гектар суггаттыг черлер кагдынганы илерээн. Оон кадында чамдык совхозтарның суггаттыг шөлдери дусталып, малгаш-талы бээри база бар. Чижээ, «Шекпээр» совхозтуң 107, «Октябрьниң 30 чылы» совхозтуң 72 га чери дусталы берген.

Бо бүгү четрестериниң кол чылдагааннары бир дугаарында — суггарылга системазының төлевилелин тургузарда, хөрзүнүүнүң тургузуун, шынарын, черниң кырының байдалын чедир өөренмелинде. Бойдус камгалалының хемчеглерин хөрекке албазы. Төлевилелдериниң экологтуг экспертизаны чорудуп, өөренип көрбээнинден, ол тудуг төлевилелдериниң шынарының багайындан хөй чер үрегдеттинип турар. Ол системаларның үрелиичели, бугаларның шынар чогу, меге салдынганы, бугаларны быжыглаар дренаж ажылдарны багай чоруткан.

Үстүнде айыттынган хөй четпестер турза-даа, республиканың агроүлетпүр эвилели, суггаттыг черлерни сайзыралып, төлевилел тудуг чорудар черлер, совхозтарның удуртукчулары кандыг-даа хемчег албайн, материалдыг, моральдыг бурууну кымгадаа онаавайн, түннел үндүрбейн турганынга кижи кайгап хомудаар.

Республиканың девискээринде черни ажыглап турар, бойдустуң байлаан шиңгээлип ап турар организацияларын, будүрүлге черлериниң ажылын Тываның бойдус камгалал комитети контрольга ап, үреглекчилерге, төтчеглекчилерге удур шыңгыы хемчеглерни чорударын бодунуң кол сорулгазы деп санап турар.

Альберт САНЧАТ.

Бойдус камгалалының талазы-биле Тыва АССР-ниң Күрүне комитединиң чер күдүрүгүнүң, дириг амытаннар болгаш үүш аймаан камгалаар килдизиниң начальниги.

КӨП-СӨӨК ШЫНААЗЫНЫҢ КЭЭРГЕНЧИИН

Эргим редакция! Сеткилимге дойлуп чораан бодалымны эллээн үр үеде шыгжап-шыгжап, ам кээп бижип орарым бо. Келир үеде бистиң салгалывыска кичээндириг, сагындырыг болур ирги бе дээш мону бижидим. Чүвени чүгээр угааптар оолчугаш апаргаш-ла чайын Көп-Сөөк шынаазының шыктарынга аът мунуп өөренип, үе-чергем оолдар-биле ооң хөөлбек сугларынга эштип, балык-байлаңны өйлеп тудуп ап чораанымны сактырдыр мен. Өөрүм Халбай Артаа, Эрес-оол Шыырап, Болат-оол Чымба суглар-биле төрелдериви стиң, угбаларывыстың бызааларын, анай-хураганын кадарып, молдургалар мунуп алгаш, Көп-Сөөк шынаазының дуруаларын, өдүректерин, кастарын магадал, көктүг-шыктыг шынааларга хүрежип, ойнап өстүвүс.

Көп-Сөөктүң чиңгир ногаан шынаазынга янзы-бүрү куштар чыглып келген турда көөрге, магалыг-ла чүве ийин. Оларның алгызы кайы оранчоктан-на дыңналып келир. Моны көрүп өзүп келген кижиниң сагыжындан бо бүгү чурумал кажан-даа балаттынмас. Хараганнар аразының торлаазы мырыңай эңдерик турду. Чаашдаа аът мунуп алгаш чоруурга, ушкан торлаадан аът ыяап-ла хояр. Ынчангаш мунуп чораан аъдымга октадып-даа чордум.

Ачам зоотехник эртемниг чораан кижи. Ачам Сундуй-оол Сазанмаевич Салчак бистерни, бичии оолдарны болганчок-ла чагып, сургай берген турар чүве. «Шыкка куш чуургазы көрүп кааш, үрей бербеңер. Тудуп, суйбап каапкарга, кижи чыдындан куш чуургазын кааптар. Тогдук — Тывада улуг куш. Олар эвээжээн. Оларны хойзуп, дүвүредип болбас. Ынчаар болза, тогдук маңаа кажан-даа келбейн баар» деп, ачамның чагып сөглеп чораанын черле утпас мен.

Ээлчеглиг шөлээмде оолдарым эдертип алгаш, Көп-Сөөк ынаар чордум. Бичиибичии хөлчүктер, хөөлбектерниң орны-сомазы безин артпаан болду. Ында-мында дөнчүгештер бедип үнүп келген. Бир ужундан бир ужунга чедир арыкчыгаштар тыртып каан. Кургаг куу чер апарган болду. Бичиимде мээң көрүп өскеним көктүг-шыктыг Көп-Сөөктүң чараш чурумалын мээн оолдарым кажан-даа көрбези ол чоор бе деп бодал бажымга кирди. Шынап-ла, Көп-Сөөктүң чиңгир ногаан шынаазы канчап барган?

Бодап көөрге, таптаашкын үезинин салдары-ла хире. Үстүүртен дужаал берип каарга, техника шыдавас эвес, шынааны чара тыртып каапкан. Шынаа курган, дөңгелчиктөлген. Көп-Сөөк көктүг-шыктыг чараш черлериниң бирээзи турган чүве. Ындыг чараш булуңну кажан-даа эгиттинмес кылдыр үреглеп каапканы хараадаңчыг-ла-дыр.

Михаил СУНДУЙ-ООЛ.
Ак-Довурак хоорай.

ХЕМЧЭЭН АЛЫР БИС ДЕП ААЗАП-ЛА КААР...

Журналист Чооду Кара-Күскениң «Шын» солунга парлаттынган «Өдүген»: социал айтырыглар» деп үүлүнде бойдус байлааның төтчеглекчилериң сойгалаанын деткивес-даа, аңаа ушкашпас-даа аргам чок. Журналистиң сагыш човап, көдүрген чөптүг айтырыгларын деткивейн турар кижи база чок деп бодаар мен. Үүге дизе бистер шуптувус бойдустуң төлдери бис.

Тыва АССР-ниң бойдузуныңң ээзи кымыл? Чоннуң бо чөптүг айтырыгларын, боттуг саналдарын республиканың Дээди Совединиң Президиуму болгаш Министрлер Чөвүлели чүге деткивейн, маңаа чогумчалыг харыыны өй-шаанда үүге бербейн турарыл деп айтырыглар республиканың чоннун дүвүреттишаан турар деп билип турар мен.

Тожунуң, Тере-Хөлдүң (Кунгуртугнуң) болгаш Тыва АССР-ниң хемнерин, хөлдерин, ооң байлаан камгалап алыр бойдуска кара чаңгыс ээ херек дээн саналымны Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондарга, Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы А. А. Мельниковка каш катап тургузуп, бижип, саналдап, боттуг кандыг хемчеглерни алза чогуур дээн бодалымны-даа илередип келдим. Ынчалза-даа «Ынанганың бажын ыт чизин» дээнзиг бо даргаларның кайызы-даа «үүлдүгдүр, чогуур хемчээн алыр бис» деп аазап-ла каар. Оларның аазаашкыны куруг бооп турарынга, бөгүнге чедир боттуг хемчег албайн келгенинге хомудавас аргам чок апарган.

«Өдүген: социал айтырыглар» деп үүлүде сойгалаттынып бижиттинген ол хире боттуг фактылар, төтчеглекчилериң ат, фамилиязын, кажан, кая үүнү үүлгеткенин, чеже хире аң, балыкты төтчеглап кыргаш, октапканын тодаргай бижип турбуже, республика прокуратуразы болгаш Иштики херектер министерствозу үүге боттуг хемчеглер албайн, дыңнаачаңнап олурарыл? Бо айтырыгны прокурор С. С. Зотовка, министр В. Б. Кара-Салга салып, ооң харыызын дыңнаксап турар мен.

Альберт Санчаттың, Монгуш Эргептин, Чооду Кара-Күскениң, Кыргыс Хуурактың, Чүльдүм Аракчаның болгаш оске-даа эштериң төтчеглекчилериң адын адап, оларның үүлгеткен кем-буруузун боттуг чижектер-биле сойгалап, төрээн бойдузун көөрген бижээн дүвүрээзиниг материалдары эрге-хоойлу органнарына үүге барымдаалыг факт, херечи болбас деп? Ыяапла болур ужурлуг. Оон тода болгаш боттуг документилер тыптыр деп бе?

Ам каш-ла чыл болгаш, бүгү Тываның девискээринге черлик улуг, биче аңнар, балык-байлаң, суг куштары болгаш кат-чимис, тоорук, мөөгү, эм оттар шуут чок болур дей берген. Маңгыстарган төтчеглекчи тоаанчылар Тываның байлаан хоозурады куругладып, кыш, чай чок хостуг аңнап, вертолеттар-биле октаттырып, кара туразында хостуг аңнап, балыктап, оруунга таварышкан-на, караанга көзүлген-не улуг, биче, кыс, чаш дириг амытаннарны кырып, хуузында бажын ажыр байып, чиижең чоруун көргүзүп турар. Шак мындыг төтчеглекчи чорук республиканың удуртукчуларын үүге дүвүреттөйн турарыл? Ол кымның буруузул?

Бойдус камгалалының дугайында Хоойлуну күүсеттөйн, төтчеглекчилерге базындырып, оларга хол дегбейн, аңаа-ла бараадап олурар ужурувус үү? Шак мындыг айтырыглар чайгаар-ла тургустунуп келирдир.

Тыва АССР-ниң чону бодунун бойдус байлаанга үүге бүрүн эргелиг ээ болбайн турарыл? Бо чөптүг айтырыгга дорту-биле харыылаар үе келген эвеспе? Тыванын девискээрин маңгысталчак амыдыралдыг төтчеглекчилерден арыглап аштааш, «Азас» заповедникти Тожу райкүүскомнуң долу эргезинге бээр кылдыр шиитпирлээри негеттинип турар.

Артем БОРБАК-ООЛ.

ШИВИЛЕРНИ ҮҮГЕ КЕСКЕНИЛ?

Чаа чыл бүдүүзүнде хөй шивилерни үүге кезип ап турар бис? Аңаа харыылар аңгы-аңгы. Оларның бирээзи мындыг: чаңчылывыс ындыг; шивини ёлка ыылдыр каастап алгаш, Чаа чылды уткуп, ойнап хөглээри.

Эзрбек суурга база ёлка ыылыры-биле ийи шивини кезип эккелген. Оларның бирээзин дошка кадап каан. Ону ол-ла хевээр кааставаан-даа. Амга чедир ол ында турар. База бир шивини клуб чанынга октапкан. Ону база клубка тургузуп, ёлка ыылдыр кааставаан-даа. Будуктары сыйылгылай берген ында чытпышаан. Чаа чылда клуб шоочалыг турган. Школаның спорт залынга болган ёлкага каш кижи барган. Соок болганындан каш-ла аныяктар бичии танцылааш, чоруй барганнар. Ёзулуг оюнтоглаа болбаан. Маскарад костюм кеткен кижи-даа чок.

Совхозтуң профком даргазынга Василий Бады-Белекович Кара-Сал ажылдап турда, Чаа чылда шивилерни норуштуг кылдыр каастап, сайгылгааннар безин хып турар кылдыр кылып кааны дыка чараш. Чон ону магадап шаг болган. Кижилерни чайгаар-ла оюн-тоглааже ындыг каас-чараш ёлка хаапа тырта бээр болгай.

Эртием Чаа чылда шивилерни кезип алгаш, үүге ажыглавайн барганыл? Ооң орнунга аргазынга ногаан хевээр өзүп турган болза...

Вера АНДРЕЕВА.
Библиотекарь.

ХАЙЫРАЛЫГ ЧЕРНИ, ХАЙЫРААН АҢ, БАЛЫЫН

Таптаашкын үезинде чер органнары оран-чурттуң бойдус байлаан камгалап харагалзаар, ону хамаарышкан чөлдерге шын болгаш ажыктыг ажыглааның талазыбиле чогуур кичээнгей салбайн келгениниң хоралыг уржуктарының дугайында сөөлгү чылдарда солуннарга чамдык бижикчилериң хараадап бижип турары черле чөптүг деткиир мен.

Мен база бо чугула темага хамаарышкан үүлдү бижиримниң мурнунда Сүт-Хөл районнуң чоокта чаа тургустунган «Ишкин» совхозтуң ажыл-ишчилериниң сагыш-сеткилин дүвүредип турар үстүнде адааның айтырыг-биле тудуш харылзаалыг бир айтырыгны бижип көрейн.

Сүт-Хөл районнуң шаг-тоогүден тура-ла (Тыва Арат Республика тургустунарының мурнунда) девискээри турган улуг Уру деп хемге тыва чон мал-маганын азырап өстүрүп, аң-өлүүн өлүрүп, күрүнеге дужаап, амыдырап чурттап чорааны кайгамчык байлак, чараш чер чурту он ажыг чыл бурунгаар канчап хенертен Красноярск крайның девискээри апарганы элдептиг.

Шаг-тоогүден тура Уру деп хемге черле тываларның чурттап чорааны шын дээриниң дугайында дараазында чижек-барымдаалар ону тодаргай бадыткап турар. Шагдан тура Сат Кош-Хол, Сат Тарбаган алышкылар, Ооржак Ылыя, Ооржак Мешке, Ооржак Ак-Сал алышкылар, Ховалыг Адыя, Узун-Дарган (Монгуш Мижит-оол), Түлүш Өндүрбей болгаш ооң-даа өскелер Урунуң адаккы агымында Кара-Бел деп черге хонаштардан эгелээш, бажынга үндүр чурттап чораан, аңаа назылап кыраш «кызыл дустааннар». Оларның ада-өгбелери, ылаңгыя «кезек Саттар» деп улустар база аңаа шаг-тоогүден тура чурттап чорааннар деп, кырганнар бадыткап турар.

— Тыва Арат Республика тургустунган соонда Урунуң төөгүден тура турум чурттакчы чонун, ооң санын барымдаалап көргеш, Уруга Хөр-Тайга сумузунуң 30 ажыг өрегеден тургустунган 9 дугаар арбанын аңаа тургускан турган. Тос дугаар арбанны үр үеде Ховалыг Адыя деп кижи даргалап турган чүве, а мээң-даа адаанемниң черле төрүттүнген, өскен, чурттап-ла чораан чери улуг Уру деп хем ол чүве —деп, ол черниң хоочун чурттакчыларының бирээзи Хуна Кош-Ховалыгович Сат бадыткап чугаалап олурар. Уруга чурттап чораан буруңгуларының ажы-төлдери, оолдарының оолдары (амгы үеде пенсионерлер), ажылдап турарлары-даа ам-даа хөй. Чижээ, С. Хуна—пенсионер. Амгы үеде Кызыл хоорайның Рабочая кудумчузунда 86 дугаарлыг бажыңында чурттап олурар. Уруга турган № 9 арбанны даргалап турган Х. Адыяның уруу Кызыл хоорайның солагай талазында дачала чурттап олурар, а оглу Ховалыг Сендаа республиканың болчукчулар коллегиязында ажылдап турар.

1950 чылдарның эгезинде Тывага коллективизация эгелеп турда, Уруга чурттап чораан араттарның чамдыызы колхозтарга кирип, суурларга чурттай бергилээн, а чамдыктары колхоз кежигүүнүнге киргеш, ол-ла черге улаштыр малчыннап артканнар. 1970 чылдарга чедир «Сүт-Хөл» совхозтуң Ишкин салбырының малчыннары М. Чалчыва, Т. Дыртык, О. Үеңмей болгаш өскелер-даа аңаа ажылдап, чурттап турдулар. Ооң сөөлүнде чылдарда хенертен Уруже кижи-даа, мал-даа ис басбас, хоругдуг, Красноярск крайның девискээри, артында ооң заповедниги чер болу берген. Ында күрүнениң камгалалдыг черинин аң балыын камгалап өстүрер шалыңныг тускай таңныыл, «кадарчыларны» тургускулаан. Ол черниң чонунуң шаг-шаандан тура кадыын быжыглап, эмнедип ап чорааны Урунуң Соруглуг-Баалык деп черде аржаанынче (сероводородтуг) безин баарда, ол «кадарчы» таныылдарга барып эзрежип, чанныып чөпшээредир апарганын чон пат кайгап, хомудап чугаалажып турарлар.

Тываның төөгүден тура мал-маган өстүрүп азыраарынга таарымчалыг, эки одар-белчиирлиг, аң-өлүк-биле байлак, чараш бойдус чурумалдыг ол девискээри ынча чылдарда аңаа-ла туруп келгеш, хенертен канчап Красноярскиниң девискээри апарганы ол? Кажан кайы черлер, кымнар дугурушкан, чөпшээрешкенил? Ындыг дугуржулга турган болза, ол черниң чону үүге билбезил? Чонга үүге дыңнатпаанылы деп айтырыглар чайгаар-ла турдуулуп кээр-дир. Ылаңгыя бирги эзлчегде, кичээнгейге алыр ужурлуг девискээр, кызыгаар дугайында айтырыгга хамаарыштыр. Бо байдалды амгы үеде хандыр өөренип көөр, ол черни Тываның девискээринге катап эгидер дугайында айтырыгны чугаалажыр тускай комиссия тургузары негеттинип келген деп бодаар мен.

Ам «күрүне камгалалында» кирген Урунуң мурнундагы болгаш амгы байдалының дугайында. Уру үнүш бойдузу, дириг амытаннарыбиле кайгамчык байлак хем чораанын ол черниң хоочун чурттакчылары-даа, аңаа доктаамал аңнап, дыңнеп чораан аңчылар-даа кайгап, магадап чугаалажыр үүге. Урунуң суунуң кара-кара кадыгыларының хөйүнге хоюган аъттыг кижи кежип чадап турганын, чазын оюн үезинде кешкен аъттар базып каар турганын ам-даа сактып кайгаар турду. 1967 чылдың май ай үезинде Урунуң Ыдык-Аксы деп черге «Сүт-Хөл» совхозтуң Ишкин салбырының молдурга кадарчыларының аалынга ынчан ол салбырның удуртукчузу турган М. Н. Сарыглаа-биле эртен туруп келгеш, ол хемниң ол-бо талаларында каттарда одарлап чораан сыын-мыйгактың хөйүн магадап турдувус. Аңаа турган малчыннар Уруну куду бадар болзуңарза, оон-даа кайгаар силер, үүгле сыын-мыйгак, адыг-мажаалай эвес, а те-чуңма дээрге бөлүк бөлүү-биле дагларында көөүп чоруп турарын аан деп турдулар.

Шынап-ла, 1970 чылдарга чедир анныыр сезонунда дыңнеп, кештеп чораан аңчылар ортумаа-биле бир кижиге онааштыр дыңны чүстен эвээш эвести, кишти 5-6 чедир елүрүп, күрүнеге дужаап турганнар.

Шаанда Урунуң аң, дыңны, балык-байлаңы оон-даа хөй турган. Телер аалдарның өшкүлериниге каттыжып алгаш, коданга кээп-даа турган, оон хайнак ангйлар-даа төрүттүнүп тургулаан.

Мал-маганныг аалдар хөй чурттап турда-ла ол хире ан-мең өзүп турганын бодап көөрге, тывалар аң, дыңны кажан аңнаарыл, а кажан аңнавазыл деп боттарының салгалдан салгалче дамчып келген «хоойлуларын» ыдыктыы-биле сагып чораанынын тодаргай херечизи ол.

Уру Тываның чери эвес апарган деп чүве чоннуң сагыш-сеткилин хомудадып турза-даа, ындыг байдалды бичии-даа бол чымчадып турар чаңгыс кордал—ол черни күрүнениң камгалалдыг чери кылып каан турганы. «Камгалап» турар черниң ан-меңи, балык-байлаңы мурнунда турганындан-даа өскен турар ужурлуг, ооң сорулгазы-даа ындыг. А херек кырында Урунуң амгы байдалы ол кордалдан сыр дедир бооп турар. Уруда мурнундагы ышкаш ан-мең, киш-дыңнадаа, суунда балык-байлаңдаа чок. Оода чаларда аңмеңниң ис-дажы безин чок, хоозураан оран. Хамык аң, дыңны, кара-доруг киштери, аът хоюп турган кадыгылары канчап барганы ол? Чүү болганыл?

Чер-делегейниң үш халаының бирээзи таварааан бе дээрге мурнундагы арга-эзиниери, одар-белчиири, хемнер, хөлдери биеэги хевээр туружуда турар. Алы төтчеглекчи кижилер «халаы» таварааан бе? Элдептиг чүве, кижи кайгаар... Бажызы чүдел? Ооң бажызы сөөлгү чылдарда билдинип эгелээн. Маңаа чаңгыс чижекти киперге-ле четчиг боор. 1989 чылдың куску аңнаыр сезонунда Аллың Ишкин тайгаларына дыңнеп чораан бир бригада чоокка чедир-ле киштеп, дыңнеп өөренген, өскен төрээн Урузун сонуургааш, ооң чамдык черлерин бакылап көрген. Шынап-ла, дыңны, киш-даа чок, суунда өскүс байлаң-даа көзүлбес, хоозураны-да аргажок. Сыын-Суг, Тодуш дээ адырларында бичии бажынчыгаштар туткулаан каан, ол бажынчыгаштарның иштин долдур киш какпалары дыгып каан. Сыын-Сугда бажынчыгашта ындыг какпаларны санап көөрге, 450 ажыг болган. «Кокайга хой кадартып болбас» деп улустуң үлегер чугаазында ышкаш «камгалалдыг» черниң аң байлаа ынчаар төтчеглеттинин калганы дыка хараадаңчыг-ды.

Ол-ла байдалдарга хамаарыштыр дараазында бодалдарны илередикседим. Бирээде, өде тургустунуушкунуң үезинде бойдусту, ооң дириг амытаннарын камгалаар сорулга-биле «Чурттуң экология байдалын экижидер талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында» ССРЭ-ниң Дээди Совединиң доктаалын чоокта чаа хүлээп алган турда, каракка костүп турар ындыг байдалдар-биле эртежир аргажок-тур. Ийиде, Сүт-Хөл районнуң «Ишкин» совхозтуң малының чайгы-даа, кышкы-даа одарлары чедишпейн, берге байдалда турар.

Ынчангаш ол районнуң болгаш «Ишкин» совхозтуң ажыл-ишчилериниң хомудал, дилеглериниге үндезилээш, ол чугула айтырыгларны бирээр шиитпирлээриниң аргаларын дилеп тыпса үү?

Очдар ШАГДЫР-ООЛ.
Персоналдыг пенсионер.

ТУРАЗЫНДА МЕННИРИН СОКСАДЫР

Кара-Хөлдүң девискээри—бойдус байлааның талазыбиле республиканың чурумалдыг булуңнарының бирээзи. Арга-ыяжы, арыг агаары, аңмеңи, балык-байлаңы, кады, тооруу, эм оттары, аржаан суглары барган кижини магададыр. Ында көдээ Советтиң, совхозтуң адын база Кара-Хөл дээр, Дапсы-Аксы суурдан үнгеш, Алаш хемниң кыдыында орук-биле 30 километр артерге, хая-даштыг, арга-ыяштыг, бедик тайгалар аразында, тускай савада кудуп каан дег, оожум, арыг чаагай кылдыр Кара-Хөл көстүп келир. Ооң узуну 12, дооразы 3 километр. Каш чыл мурнунда балыы аажок хөй турганын амгы салгалдың кижилери билир. Хөлдүң кыр, үндүр аккан хемнериниң көрүнчүк дег арыг суунга чакпаларын чайып ойнап турган бел, мыйыт, килограмм ажыг деңзилиг кадыргылар, семис-балык (сиг), суг дүвүнде даштарда ораажып алган чыдар балар ышкаш мезилдерни кижи ам көрбестээн, июнь айның баштайгы он хонуунда үүргевезин чажып эгелээр, оонак хөй балык ховартаан. Алаштың бир адырының бажы Даштыг-Хөлде байдал база ындыг. Чылдагааны билдингир. Төтчеглекчилер төндүрер четкен.

Совхоз төвүнүң чурттакчыларындан аңгыда, Ак-Довурак хоорайдан, Тээли, Кызыл-Мажалык суурлардан машина-балгаттыг хөй кижилер чылдың кайы-даа үелеринде чөпшээрел чок барып балыктап турда, ону ол черде көдээ Советтиң, районда бойдус камгалалының удуртукчулары, карактарын хаптап, кулактарын кумнап алган ышкаш, билбээченнеп оруп турар. Сыырткыыштаарын чөпшээрээн дээн чылдак-биле хүн санында нормачижек барымдаалавайн хөй балык өлүрүп турар кижилерни эскербес, хынавас.

Кара-Хөлдүң, Даштыг-Хөлдүң кыдыгларында Алаш хемниң оожум салдамнарында чазын, күзүн четки салып амдажаан кижилер хөй. Балык камгалаар инспекцияның төлээзи Шагаан-Арыгда чурттап орар, бо черже шуут келбестээн. Алаш, Маныы хемнерге өстүрери-биле аппарып салган норкалар, ол черниң сугларында өскен кундустар кээрээр сеткил чок, хүнүн бодаан чазый-чилби кижилериниң холдарында барган.

Сөөлгү чылдарда хөл кырында моторлуг хемелер үргүлчү чоруп, кывар-чаар үүлдерни төп турары балыкка хоралыг салдарны чедирип турар.

Дүрген-Дыт бажында хөлдерге серииттенир буур-буланны. Шивилиглер, Элдиг-Хемнер баштарының, Шивилиг-Адырның, Көзегениң, Дапсының оюмнарынга өөрлежип алган оттап чоруур сыын, мыйгакты. Огар деп черниң Терлиг-Адырда те, чуңманы, аргаларга турумчаан тооргу, чекпе, элик, хүлбүс, черлик хаваннарны араалыг боолар-биле өлүрүп, балыглап, чамдыызын ооң соонда ол черлерже келбес кылдыр ырак тайгаларже тарады ойладыпкан. Эвээш артканын өөренип көргеш, когун үспези-биле өлүрерин шуут хоруп, Кызыл дептерже кирер бижээн ирбиш, маны, дырбактыгны безин өлүрген кижилериниң сураа дыңналгылаар.

Кат, тоорук камгалалын хайгааралга ап, эвенолардан тургускаш, орулганы ап болур. Ындыг турбуже, күскү үелерде өске черлерден келген машиналыг хөй кижиниң дою — кат. Каттың сыптарын үнмес кылдыр демирлер-биле шүүреп каанынга, пөштериниң будуктарын сып, балды-биле кезип ужурганынга безин кижи бо-ла таваржыр.

Алаш хемниң алаактарындан, хемнер унундан оор өзү-биле ыяш кезип ап турар кижилерге чоннуң хомудаары база

ЧОГУМ БААЖЫЗЫ ЧҮДЕЛ?

1938 чылда ТАР-га болган суд чорудулгазының төөгүзүнге хамаарыштыр

II. Араттарның хосталгалыг шимчээшкининге турган чйи агым болгаш ийи угланыышкын

(Уланчылыг. Өгези № №65, 68 «Шында»).

1935 чылда Араттың революстуг намының (АРН) ТК-зының III пленумунга С. Токаның илеткелинде мынча дээн: «АРН-ның тургустунганының эн-не эгезинден эгелээш, намның иштингге ийи агымның демисели эгелээн, ол болза, бир талазында, национал революцияны чайгылыш чок туюлунга чедиреринин ылаптыг талалакчылары болгаш арат массаларның эрге-ажыктарының камгалакчылары, ийи талазында, антифеодалдыг национал революцияга удур, феодал-теократтыг ёзу-чурумну катап тургузарының талалакчылары-дыр.

Ол ийи агымның аразында демисел 1928 чылга чедир үргүлчүлээн, ынчан, 1928 чылда, АРН ТК-ның II онза пленумунга арат массаларның ёзулуг талалакчылары — чөөн үзелдиг күштер Коминтериниң удуртулгазының адаа-биле калбак арат массаларның киржилгези-биле барының үзелдиг күштерни тиилээн болгаш оларны нам база күрүне удуртулгазындан чайлаткан».

Болуушкуннарның анализинге бөдүүнүткен сталинчи догматиктиг схеманы ажыглаан, С. Тока Тываның амыдыралында болуушкуннарның тайылбырын четпес бергеи болгаш ниитилелдиг социал бөлүктерин революсчулар база революсчу эвестер деп ийи бөдүүн кезекке чарган. 1939 чылда намның III пленумунга ол ук частырыын мүн-не эткен, ынчалза-даа кижилерни аңгы туружун барымдаалап ылгаар дээр шын эвес сталинчи үзелден чарлып шыдаваан. Ынчан С. Тока 1916 чылда чамдык тыва феодалдарның Моолче, Кыдатче чоошулаксан турган күзел-чүткүлүн бир дугаар айыткан болгаш ол күзел-чүткүлдү контрреволюстуг сүлчээнің баштыңчылары салган алган деп чугаалаан. Национал-хосталгалыг шимчээшкининің айтырыгларын чогум-на ынчаар ийи янзы көрүп турган чорук ооң төөгүзүн хандыр анализтеп көөрүнге төөгү эртемленнерин хүлээндирип турар.

Скиф үезинин эң бурунгу тураскаалы — Өөктүн Улуг-Хорум, эртемде «Аржаан» деп алаар тураскаал. Кыдатның Чжоу, Сүй, Тан династияларының чыл демдеглелдери, эрте-бурунгу тюрк бижимеллер шак ол эрте бурун шагда Тываның девискээринге чурттап турган аймактарның бурунгу тургузуглуг турганын болгаш элээн шыырак сайзыраан культураларлыг турганын ханылаан. «Нууп товчоо» дээр моол чыл демдеглелиниден алгаш көөрге, 1207 чылда Чингис-Хаанның улуг оглу Джучи кем-демжиуттарны болгаш Үстүкү Енисейниң арга-ыяш чурттуг улустарын эжелеп алган. Ооң эгелээш-ле тыва аймактар моол хааннарның чагыргазының алаанче киргеи болгаш ол чагырга 1758 чылда Маньчжур эжелээшкинге чедир үргүлчүлээн. Ол болза амгы тываларның эрте-бурунгу ада-өгбелерингге эң-не халаптыг ханы дарлалдың үеин турган.

Чеди үс чыл үргүлчүлээн ук төөгү тыва аймактарның салым-чолунга халаптыг үржүктарны арттырган. Олар кижилерни болгаш материалдыг курлавырларны барыы үзүк-соксаал чок үзүткеи турган дайыннарның, халдаашкыннарның, адаан-лемиселдиң ала-чайгаар киржикчилери бооп келгеннер. Олар даштыкы дарлакчыларның чагыргазының адаанга эрге, күрүне-даа чок, национал база социал деңшилгеден-даа хоорук турганнар. «Их цааз», «Халх журам» дээр моол хоойлулар, «Лифаньюанце» дээр кыдат хоойлу оларның үзүк-соксаал чок чоруун быжыглаан. Тыва аймактарның чаңгыс эви кажан-даа хевирлеттинин тывылбазын дээш административтиг тургузугну безин кожуун-кожуун бүргүзүнге, суму-суму бүргүзүнге удур турар кылдыр доктааткан.

Цин эрге-чагыргалар тыва аймактарның хосталга дээш демиселче көдүрлүр аргазын болдурбас дээш Тывага сарыг шажынны нептеткен, ук шажын кижи бүргүзү соңгу назынында чыргалдыг чаагай чурттаар дээр болза, дириг чораан назынында кандыг-даа мөлчүгдел-дарлалга удурланып болбас, үймеп-дүймеп болбас деп сургал турган.

Тыва улус бодунуң кулзуг байдалы-биле кажан-даа эптешпейн, дарлакчыларга удур, хосталга болгаш чаагай амыдырал дээш демисежип келген.

XIX векпиң 70 чылдарында Улуг-Хемге болгаш Хемчикке болгулаан араттарның ала-чайгаар удурланыышкыннары, 1883-1885 чылдарда 60 маадырларның тура халыышкыны социал-политиктиг болгаш экономиктиг хожудаашкынның, арат массаларның эмин эрттир ядыытүрецги чоруунуң байдалдарына эткен. Ол удурланыышкыннарны маньчжур эрге-чагыргаларның шынчы чалчалары — Тываның нояндүжүметтери базып келген.

Маркс, Энгельстиң үезинде Чөөн чүк улустарының хосталгалыг демисели делегейниң оске чурттарының депшилгелиг оруундан, ажылчын шимчээшкининден хоорук хөгжүп турган. Чөөн чүк чурттарының национал-хосталгалыг шимчээшкинин чок болза феодалдар баштап, чок болза ук шимчээшкин ала-чайгаар чоруп, канчаарга-даа феодалдыг идеологияны удуртулга болдуруп турган.

XX векпиң эгезинде национал-хосталгалыг шимчээшкин чаа үеде — империалистиг үеде хөгжүп эгелээн.

Богда-хаанның цин династиязын дүжүр октаан 1911 чылдың кыдат революциязы моол болгаш тыва улустарының хосталгалыг шимчээшкининериниң чаа чалгыының модүрлүрүнге догум болган. Ийдыг болзажок, моол болгаш тыва араттарның национал шимчээшкининерин феодалдар баштап турган болгаш, ук феодалдар боттарының чурттарының перспективаларын боттарны тодарадыр дээш хөделип турганнар. Моол хааннар болгаш ноояннар 1911 чылдың декабрь 1-де богда-кегээн Джебзун-Дамба-хутухтуну хамаарышпас даштыкы Моолдуң баштыңы деп чарлаан. Азияның чаа теократтыг күрүнезинин тускай догуннаашкынын дипломаттыг хемчеглер-биле болгаш боо-чепсек-биле деткииринің дугайында дилегни хаанныг Россияның чазаанга киирген.

1912 чылдың январьда Таңды-Урянхайның амбын ноояны, бүгүде дарга Комбу-Доржунуң өргээзинге Тываның улуг дүжүметтериниң чыыжы болган, ук чыыш амгы тургустунган байдалда Тываның салым-чолун Россияның авыралының адаанга хүлээп алыр дугайында дилегни орус хаанга киирер деп шиитпирлээн. Ол дилегниң соон дарый дораан-на Буян-Бадыргы, Тоңмит, Балчыйма, Ажыкай, Манчык олар Даа, Тожу, Салчак кожуункарын, Оюн болгаш Соян сумуларын Моолдуң составынга хүлээп алыр дугайында дилегни Богда-кегээнге болгаш Жалханза-хутухтуга кииргеннер. Ыидыгның телээзинде, тыва феодалдарның ол ийи бөлүү араттарның хосталгалыг шимчээшкинин барының болгаш чөөн угланыышкынны кылдыр ийи чара шапкан.

Ынчалза-даа Тываның ооп соңгааргы салым-чолунуң дугайында айтырыгны шиитпирлээри Даштыкы Моол дугайында айтырыгны долгандыр үр үеде үргүлчүлээн дипломаттыг демиселдиң үржүүда дыка узамдыга берген.

1914 чылдың апрельде Тывага орус протекторатты чарлаан. 1915 чылдың май 25-те Россия, Кыдат болгаш Даштыкы Моолдуң аразында үш таланың чажыт дугуржулгазын чарган. Аңаа хаанныг Россия Даштыкы Моолга хамаарыштыр онза эргелерни чедип алган. Ук чажыт дугуржулгада Кыдатның автономнуг Даштыкы Моолу кандыг-кандыг девискээрлерден тургустунар ужурлугул дээрзин айыткан (1689—1916 чылдарда орус-кыдат харылзаалар. Официалдыг документилер. М. 1958, арын 104). Хаанныг Россия Моолду болгаш Тываны Кыдаттан хамаарылгалыг деп аас кырында хүлээп көрзе-даа. Урянхай дугайында айтырыгны бодунуң туразы-биле шиитпирлээр эргени бодунга арттырган болгаш Тываның девискээри хунааш-былааштыг чер болу берген, ол чорук Моолдуң база Тываның тускай догуннаксаар күштериниң хөделиишкиннериниң күштелиринге таарымчалыг байдалды тургускан.

Ынчалзажок орус протекторат тываларга чугула салдарлыг болган. Ол үеде Россияны хаанныг чазак эвес, революсчу улус төлээлээн, ийигги орус революция үнер чыгаан турган, ол бүгү үүлдер социалистиг революцияның тиилелгези дээш пролетар демисели-биле араттарның хосталгалыг шимчээшкининиң каттыжарын баш бурунгаар тодараткан.

Улуг Октябрьның ачызында тыва араттарның национал-хосталгалыг шимчээшкини чаа көдүрлүүшкүнү алган. Тыва араттар хамаатты дайынының чылдарында Совет эрге-чагырга дээш демиселге киришкен, 1919 чылда Хемчикке Колчакка удур тура халыышкынны үндүрген, шоолуг улуг эвес партизан отрядтарын тургускулаан, 1921 чылдың мартта кыдат милитаристериниң ийи отрядын үзүткаан, атаман Бологовтуң, ак генералдар Казанцев биле Бакичиниң шериглерин чылча шавар дээш демиселге А. Д. Кравченконуң, П. Е. Щетинкининиң, С. К. Кочетовтуң кызыл партизаннарынга идепкейлиг дузалашкан. Тыва ноояннар, улуг дүжүметтер болгаш ламалар көңгүс өске турушту а өөлзен, Урянхай буддистериниң баштыңы Лопсан-Чамзы камбы лама колчакчыларны бүгү талазы-биле бүрүн-деткин турган. Буян-Бадыргы ноян баштаан улуг салдарлыг феодалдар Пекин-биле дорт харылзааны тургузарын оралдажып, кыдат әжелекчи отрядтың командылалының бодал-сагыжын бүгү хемчег-биле деткип турган, а ноояннар Сотнам-Балчыр, Чылбак гун, Тоңмит гун. Манчык гун болгашөскелер-даа Тываны Моолбиле улам сырый холбаарын оралдажып турган.

Колчакчыларны чылча шапканының, крайга Советтерниң катап тургустунганының, кыдат милитаристериниң отрядтарын үзүткаанының болгаш моол феодалдарның отрядының Тывадан үнүп чораанының соонда тыва улустуң бот-башкартыныылгазының дугайында айтырыг тургустунган, ооң түңнелинде тыва улустуң төөгүзүнде эң баштайгы тускай догуннаан күрүнениң — Тыва Арат Республиканың тургустунганын чаалаан, ук күрүне чаңгыс ийи улустуң эрге-чагыргалыг, түс-түс кожуулдарының каттыжыышкынына үндезилеттинген.

1921 чылдың август 14—16 хүннеринде болган Бүгү-тываның тургузукчу хуралынга 61 кижи олурушкан, оларның аразында 6 кожуун ноянларының үжү, кожуунар ноянларының 14 дузалакчыларының 6-зы, 46 дүжүмет, 6 арат турган. Олардан аңгыда, хурал болур дээн черге ноянларның болгаш дүжүметтериниң аът-хөлүн ажаап, аъш-чемин кылып бээр 100 ажыг араттар база келген. База-ла аңаа кызыл партизаннар-биле кады ук төөгүлүг хуралдың киржикчилериниң айыыл чок чоруун хандырары-биле болгаш корум-чурум хайгааараары-биле 100 хире араттар база келген турган.

ТАР-ның тургустунганын чарлаан Бүгү-тываның тургузукчу хуралы Төп Хорааның (Тур чазакты) тургускан. Төп Хорааның составынга 5 ноян база амбын-ноян баштаан ийи улуг дүжүмет киргеи. Ынчалза-даа Төп Хораа чоннуң революсчу эрге-чагыргазының болгаш демократтыг национализмиң антиимпериалистиг блогунуң эрге-чагыргазының хүлээлгелерин күүседир ужурлуг турган.

Антиимпериалистиг үе-чадазындан антифеодалдыг, аграр революция бооп өзер ужурлуг Тываның национал-хосталгалыг революциязының хөгжүлдезиниң нарын чорудулгазы иштики болгаш даштыкы факторлар-биле тодараттының турган. Бир талазында, арат бүгүде шупту бижик билбес болгаш оларның политиктиг медерели хожудаңгай болганының ужурунда, улусчу эрге-чагырганың болгаш партияның органнарын колдуунда-ла феодал аңгының, хүрээ-шажынның төлээлекчилери ээлээн турган, олар колдуунда боттарының аңгы талазы-биле эрге-ажының камгалап турганнар; өске талазында, Тываның депшилгелиг күштериниң Совет Республика-биле эвилели. Коминтериниң болгаш РКП(б)-ниң Райбюрозунуң деткимче, дузазы ТАР-ның хамаарышпас чоруун быжыглаар, феодализмниң артыышкыннарын узуткаар байдалдарны тургузар талазы-биле революсчу массаларның демиселиниң чедишкиннинг болурун магадылаан. Бот-боттарына чөрүшкен ийи күштер араттарның хосталгалыг шимчээшкининге ийи агымнан ылыптырына үндезин болган, ол ийи агымның бирээзи ССРЭ-ниң талазын, а база бирээзи — Моолдуң болгаш Кыдаттың реаксылыг күштериниң талазын тырткан.

Юрий АРАНЧЫН.
Төөгү эртемнериниң доктору.

ЧУРУКТА: 1923—1929 чылдарда ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелиниң даргазы Куулар Дондук, тыва бижикти тургузар талазы-биле баштайгы ажылдарының авторларының бирээзи Монгуш Лопсан-Чимит (ортузунда) болгаш Коминтерн төлээзи Нацов олар.
Курархивтен алган чурук.
Ондар ОХЕМЧИК чара хоолгалап тырттырган.

(Уланчылыг).

«КҮШ-АЖЫЛДЫҢ ХООЧУНУ» МЕДАЛЬ-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы

Улус ажыл-агыйынга хөй чылдарда аъ-сеткилдиг күш-ажылын үнелеп көргеннинге дөмей кылдыр ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң өмүлеэзинде «Күш-ажылдың хоочуну» медаль-биле шаңнаары болза:

КЫЗЫЛ ХООРАЙДАН

Арбуцкий Николай Васильевич — респотребсоюзтуң контроль болгаш бухгалтер учедунуң эргелелиниң начальниги.

Александрова Зоя Михайловна — Кызылдың ТЭС тудуг эргелелиниң ажылчыны.

Аптреева Людмила Андреевна — садыг баазазының улуг товароведи.

Ашак-оол Эремаа Нордуповна — Тыва АССР-ниң телевидение болгаш радио дамчыдылга талазы-биле Күрүне комитединиң телестудиязының ассистент режиссеру.

Березина Дина Александровна — ССРЭ-ниң Күрхандырылганың Тывада девискээр аайы-биле кол эргелелиниң килдизиниң экономизи.

Боргоякова Людмила Ефимовна — респотребсоюзтуң ревизия комиссиязының улуг ревизору.

Буянды Семен Кунгаевич—Тыва АССР-ниң чоннуң амыдырал хандырылгазының девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының чингине директору.

Валев Макар Георгиевич—респотребсоюзтуң автотранспорт конторазының начальниги.

Васильев Юрий Кузьмич—көдээ ажыл-агый техникумунуң башкызы.

Витютина Ириша Николаевна — республиканың уруглар эмнелгезиниң санитарказы.

Гонин Николай Никитьевич — ССРЭ-ниң күрхандырылганың Тывада девискээр аайы-биле кол эргелелинде чолаачы.

Григоров Генриг Борисович — Тыва АССР-ниң телевидение болгаш радио дамчыдылга талазы-биле Күрүне комитединиң симфониктиг оркестриниң артизи.

Дивии Татьяна Шыырановна — Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң инструктору.

Дряныых Василий Степанович — Тыва АССР-ниң телевидение болгаш радио дамчыдылга талазы-биле Күрүне комитединиң симфониктиг оркестриниң артизи.

Дулова Галина Ивановна — Тываның электри чет кизиниң машинисти.

Ензак Николай Оюнович—Тыва АССР-ниң телевидение болгаш радио дамчыдылга талазы-биле Күрүне комитединиң үн режиссеру.

Есаулкова Римма Ивановна — «Тыва автодор» автомобиль оруктарының төлевилел септелге-тудуг каттыжыышкынының улуг бухгалтери.

Иргит Көгел Саспыкович —Тыва АССР-ниң агроүлетпүр эвилелиниң башкарыкчы зоотехниги.

Киреева Галина Николаевна — респотребсоюзтуң садыг баазазының улуг товароведи.

Кожага Зоя Манчын-Хөөевна — хоорайның харылзаа белдириниң оператору.

Контрашов Федор Ильич — Кызыл ТЭС-тиң тудуг эргелелиниң бызаңчы-бетонщиги.

Константинова Валентина Викторовна — респотребсоюзтуң аъш-чем контроль-бүдүрүлгезиниң лабораториязының эргелекчизи.

Косых Алефтина Ефимовна — ССРЭ-ниң күрхандырылгазының Тывада девискээр аайы-биле кол эргелелиниң килдизиниң экономизи.

Кривоногова Ирина Романовна — «Тыва агроснаб» каттыжыышкынының бүдүрүлге килдизиниң улуг инженери.

Куулар Кудук Хом-Оттуковна — Кызылдың № 2 школазының ажылчыны.

Куулар Эзир-оол Ондараевич—Тыва АССР-ниң Улус өөредилге министерствозунуң кол специализи.

Курагина Алефтина Степановна — ССРЭ-ниң күрхандырылгазының Тывада девискээр аайы-биле кол эргелелиниң бухгалтери.

Лепехина Лариса Алексеевна — № 19 ясли-садтың кижизидикчизи.

Лопатчина Анастасия Ильинична — пенсионер.

Лысенко Анастасия Сергеевна — Тыва АССР-ниң Садыг министерствозунуң ажылчыны.

Ондар Арбай-оол Норбу-Самбуевич — респотребсоюзтуң контроль болгаш бухгалтер учедунуң эргелелиниң начальнигинин оралакчызы.

Ооржак Домбулаа Оолакович — Тыва АССР-ниң агроүлетпүр эвилелиниң кол агроному.

Ошарова Мария Поликарповна — ДОСААФ-тың область комитединиң начальнигинин оралакчызы.

Песковская Валентина Ильинична — Кызылдың аъш-чем садыының № 13 магазининиң улуг садыгызы.

Птухин Владимир Николаевич — Тыва АССР-ниң Улус өөредилге министерствозунуң техникага хайгаарал талазы-биле инженери.

Ромашкин Александр Владимирович — респотребсоюзтуң автотранспорт конторазының чолаачызы.

Сапелкин Валентин Сергеевич — Тыва АССР-ниң агроүлетпүр эвилелиниң килдис начальниги.

Сайын-Белек Белек Тюлюшевна — Тыва АССР-ниң Садыг министерствозунуң ажылчыны.

Седин Клавдия Григорьевна — Кызылдың № 2 ортумак школазының башкызы.

Соколова Лидия Михайловна — көдээ ажыл-агый техникумунуң башкызы.

Солдатенко Валентина Алексеевна — пенсионер.

Статусова Галина Фоминична — көдээ ажыл-агый техникумунуң башкызы.

Султреков Тимофей Терентьевич — Кызылдың ТЭС-тиң тудуг эргелелиниң бызаңчы-бетонщиги.

Таспанчик Маншаа Ламажаповна — Кызылдың аъш-чем садыының директорунуң оралакчызы.

Тока Валентин Георгиевич —«Тыва автодор» төлевилел септелге-тудуг каттыжыышкынының инженер-диспетчери.

Тупицын Дмитрий Иванович — башкы училищезиниң таңчыылы.

Халина Анна Семеновна—пенсионер.

Чолдак-оол Кара-кыс Кыргысовна — Кызылдың № 2 ортумак школазының башкызы.

Шеголев Федор Иванович — бажың тудуг комбинадының чазаныкчызы.

Ярина Галина Сергеевна—Тыва АССР-ниң агроүлетпүр эвилелиниң план белүүнүң башкарыкчы специализи.

БАЙ-ТАЙГА РАЙОНДАН

Дажы Серенмаа Сүрүновна — «Кара-Хөл» совхозтуң ажылчыны.

Дажы Хертек Кудурукпай — «Кара-Хөл» совхозтуң малчыны.

Данов Хертек Самбууевич — «Кара-Хөл» совхозтуң ажылчыны.

Докпаш Иргит Өлчейевна — Шуйнуң санаторий хевириниң школа-интернадының кижизидикчизи.

Иргит Дүмен-оол Дембирелович — «Кара-Хөл» совхозтуң мал талазы-биле инженери.

Каадыр Содунам Хертекович — «Кара-Хөл» совхозтуң ажылчыны.

Көк Амыр-оол Хертекович — машина-трактор мастерскаязының эргелекчизи.

Конзай Ламажык Ламажыкович — «Тээли» совхозтуң ажыл-агый эргелекчизи.

Ламажап Александр Монгушович — «Тээли» совхозтуң шаң эргелекчизи.

Маадыр-оол Мукулай Салчакович — «Тээли» совхозтуң малчыны.

(Уланчылыг).

МАНЧЫЗЫН ЧИДИМ, ШАЙЫН ИШТИМ

Чадаана хоорайда № 3 столовая алды оруктуң белдиринде, автовокзал чаныда болгаш аай-дедир аргышкан чорумалдарның хөлзээзиннинда харын төнчү чок сагындырар... Янзы-бүрү хевирниң амданныг, чылыг чемнерин белеткеп, изиг, соок суксунну кудуп, чонга бераан болуру ындыг-ла белен эвес, харыысалгалыг болгаш карын ажылдарның бирээзи.

Бо столованың ажылын улуг поварга 14 чыл үзүктелиишкин чокка ажылдап келген дуржулгалыг Валентина Сатовна Сат билдилиг удуртуп турар. Найыралдыг коллективте ниитизи-биле 12 кижи ийи эзлчегде чарлып алган беш хонуктап, чонга ак сеткилдиг бараан болуп, манчы-хуужуур, үскен далганныг мүн болгаш өске-даа амданныг чемнерни үзүктелиишкин чокка белеткеп, чорумалдарга макталдыг ажылдап турарлар. Ынчангаш коллективтиң кежигүннери сөөлгү беш чылдарда районнуң хереглекчилер ниитилелиниң ниитиниң чемненилге черлериниң ортузунда калбарган социалистиг чарыжына доктаамал бирги, ийигги черлерни эзлеп, өртектиг белектер, хүндүлүг бижиктер-биле шаңнадып, өскелерге үлегер-чижээн көргүзүп турар болгаш ажылдың чажыдынче улам ханылап, чаа чүүлдерни билдилиг шиңгээдип ап келгеннер. Ооң тодаргай чижээн ай, квартал планнарын доктаамал 103-тен 112 хуу ажыр күүседип келгенин чугаалаарга-ла четчир.

Депшилгелиг арга болур аренда керээзинче бо найыралдыг коллектив 1990 чылдың январь 1-ден эгелеп, боттарының күзели-биле киргеп, ында ажылдың темпизи ынчангаш улам шапкынчаан.

Чемниң дээжизин делгеп салган, даңзылай бижээш, асхан-даа болза, эзлчегде туурлардан поварлар оларның чүүү чиирин айтырган, онумону алырын эвилеп сүмелеэн турарлар... Ол чөп, даваш кижи саазын номчуйын барып болур, үе кызыы болгулаары магат. «Манчы бар! Дүлүптейн бе?» дээн айтырыг бо-ла дыңналыр. Чагыгны кылгаш, маналы олуруптар, ынчанмайн канчаар, дузу, кулчазы четчир, чаглыг эттен ак далган-биле туткан чылыг манчыны кым чиксевес боор.

№ 3 столованың саналдар болгаш хомудал дептерин номчуп көргеш, чемненичиниң сеткили хомудаан чаңгыс-даа сөстерин дилээш тыппадым, чүгле аъш-чемниң арбынын, поварларның арыг-чырыын мактап бижээн одуруглар-биле дооскан болур чорду. «Сялерниң арадарда кымнар кызымак ажылдап турарыл?»—деп, улуг повар Валентина Саттан сонуургап айтырдым. «Кайызын багай, эки дээр боор, чаңгыс кижи дег сагыш-сеткилдиг, быжыг найыралдыг кыстарым шупту шалыпчылар-ла болгай» дээрге повар кыстарның сеткили ханганзыг чаңгыс угда каттыржы кааптылар. Тавак долу изиг манчызын, саржагзыг, сарыг, сүттүг шайын иштим, тоттум. «Чоруунар чогузун, чонга төлептиг бараан болунар. Валентина Сатовна» деп сеткилимден сөгледим.

Аракчаа ОНДАР.
Чөөн-Хемчик район.

КАРЫЛГАЛЫГ ИДИКТЕР

Кызылдың алгы заводунуң багай ажылын, ооң бүдүрүлгезин, продукциязының хемчээлиниң эжээжин, шынарының болгайын солуп, сеткүүлдерге, радио, телевидениеге та кажандан бээр шүгүмүүлеп келген чүве. Завод дүктүг чүве болза — тазаргыже, тас чүве болза — оюлгуже болган. Ынчалза-даа шүгүмүүлелден заводтуң ажылы эвилиг, продукциязы көвүдеп, шынары бедий-даа бербээн. Карылгалыг бүдүрүлгелериниң санында артпышаан. Ооң чылдагааны чүдел? Республиканың чурттакчыларынга кончуг чугула продукцияны бүдүрүп үндүрүп турар бүдүрүлгениң ажыл-иижи чүге өөнделевейн келгенил?

Ол дугайында бистиң корреспондентивис Шаңгыр-оол Монгуштуң заводтуң экономизи А. Н. Шашкин-биле интервьюзун парладывыс.

— Эрткен 1989 чылда заводтуң ажылының түңнелериниң дугайында саңчурагайлардан адаа көрүцерем.

— 1989 чылдың планы ёзугаар 120 муң эжеш кидис идикти, 87 муң эжеш хөм идикти бүдүрүп үндүрер ужурлуг турган бис. Херек кырында 104 муң эжеш кидис идикти, 77 муң эжеш хөм идикти бүдүрүп үндүрдүвүс. Завод планын бо чылын база күүседип шыдаваан. 2 миллион 585 муң рубльдин продукциязын сайгарар ужурлуг турган, 2 миллион 181 муң рубльдин продукциязын сайгардывыс. Эрткен чылды 198 муң рубль карылгалыг дооскан. 1990 чылда база биске карылганы баш бурунгаар планнап каан. Ооң түңү, чижеглеп алырга, 126 муң рубль хире.

— Карылганың үнүп турар дөзү чүдел деп тайылбырлаар силер, Аркадий Николаевич?

— Мында чылдагааннарда хой. Ону номчукчулар билир-ле боор. Ол дугайында та чеже катап бижээн чүве. Хамыктың мурнунда заводтуң дериг-хереселиниң эргижирээни. Бөгүнгү байдалды алыр болза, дериг-хереселдиң барык шуптузу 10 чылдан эвээш эвес хуусаа иштинде ажылдап турар. Ооң эвээш кезиин солаан. Бо ажылда бир стратегтиг деп чугаалаар чүве бе, частырыг бар. Дериг-хереселди солуурда технологтуг шугумда дериг-хереселдерни бичиилеп, кезек кезектеп солуур-дур бис. Ындыг боорга, шугумда бир-ле дериг-херексел үрелирге, продукция бүдүрери ниитизи-биле туруп алырдыр. Ол чүгле заводтун бодундан хамааржыр эвес, а алгы, дүк болбаазырадып, продукция бүдүрүп үндүрүп турар адырның ниити четпези-дир. Мен бодум хуумда болза, заводтун дериг-хереселин хары угда солуп октапса деп болаар мен. Сагыш ышкаш чүве када турар боор.

Ооң ынай, продукция бүдүрери-биле өске черлерден ап турарывыс чиг эттиң шынары дыка багай. Бистин ажылывысты продукцияның шынарын хынап турар органнар чиг эттиң шынарын хынавайн турар силер деп бисти буруудадып турар. Ол шын-на харын, ооң шынарын хынап-даа турар болган болзувусса, демей-ле хүлээп алыр апаар бис. Чүге дээрге ол чокта заводтуң ажылы туруп алыр. Чиг эт ээзинин холунуң адаанда-дыр бис.

— Чиг эткө түү хамааржырыл, ону кайын ап турар силер?

— Ол дээрге хой дугудур. Ону Туркмениядан Тываже сөөртүп эккеп турар. Ооң шынары багай деп чүве каракка көзүлдүр-ле илден. Шык дээрзи суг, хол-биле тударга-ла билдингир. Чиг этти чүдүрүп чоруткан ажыл-агыйларга торгаал онаар арга чок. Чүге дээрге дүктүн хой кезии, орукка чоруп ора, шыгын каан боор-дур. Ону сөөртүп эккелген демир-орук, автотранспорт ажылданчыларынга бурууну канчаар онаарыл? Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, буруулуг кижи тывылбас. Хөм идиктер даарап турарывыс хөмнуң шынары база шоолуг-ла эвес. Ооң шынарын хынавайн турарывыста бистин буруувус бар. Тускай лаборатория чок. 1990 чылда ону бүрүн дерип доозарын планнаан. Дериг-хереселди чагып каан.

— Туркменнядан ап турарыңар дүк онзагай шынарлыг дүк чүве бе?

— Онзагай чүзү-даа чок, дүк ышкаш дүк-ле чүве. Тываның хойларының дүгү ышкаш бөдүүн дүктүг хойларның дүгү. Ылгалыг шынары-даа чок. Дүктү албанна Туркмениядан сөөртүр деп, та кажан доктаадып каан чүве. Шаанда алгы заводу Тываның малының дүгүн, кежин ажыглап турган. Заводтуң амгы күчүзүн ап көөр болза, аңаа чылда 155 тонна хойнуң чазын кыргаан узун дүгү херек. Ол хире бөдүүн хой дүгүбиле Тыва заводту хандырып чүге шыдавас деп. Ооң ыңай, күзүн агарлап кыргаан хойнуң чолдак дүгү херек. 10-12 тонна хире. Ону харын өске черлерден садып ап болур-ла ыйнаан. Тываның совхозтары хойну күзүн агарлап кыргывайн турар. Кыжын хойларга соок болур ирги бе дээш. А тывалар хойну күзүн агарлап кыргып ап чораан депбаза дыңнаан кижи мен. Оозун бодап көөрге, агарлаан дүктү тып ап болурунуң аргазы республикада бар хире-дир.

— Заводтуң бүдүрүп үндүрүп турар продукциязының шынарын бедидериниң кандыг аргаларын көрүп турар силер?

—Бир эвес бистин продукцияныстың шынары эки болган болза, ону калбаабиле сайгарып болур. Брактап каан кидис идиктерни суг Красноярск крайда,, өрээн чиигеткеш, садып турар. Продукцияны бракталаан, өртээн чиигеткен, сортун кудулаткан дээш улуг карылгага таваржып турар бис. Кижилерниң материалдыг сонуургалын көдүрериниң аргаларын ажыглавайн турары ажылчыннарның продукцияның шынары дээш харыысалгазын бедитпейн келген. Заводка кээп турар дүктүн, хөмнүн дээш өскедаа чиг эттиң шынарын хынап, тодарадып турар апаарга, бл арганы ажыл төлевиринге киириштирериниң оруктарын тывар апаар бис. Дериг-хереселдериң эргижирээни „продукцияны шынарлыг кылдыр бүдүрериниң доктар бооп турар, Чижээлээрге, идик хептери-дир. Оларның чамдыызының хевири баксыраан, а бичии уругларга идиктер кылырынга херек хептер шуут чок. Дериг-херексел багай дээрзиниң дугайында хөйну чугаалап болур, а продукцияның шынары, хемчээли дээш кижилерниң материалдыг сонуургалын тывылдырарының аргаларын боттандырар херек. Оларның ажылының түңнелинге сонуургалдыг болурундан хөй чүве хамааржыр болгай. Ооң-биле чергелештир оларның ажылдаар, чурттаар байдалын экижидериниң талазы-биле хемчеглерни алыры күзенчиг. Бо талазы-биле таарымчалыг байдал чок болгаш, кижилериң үнеркирери хөй. Заводка ажылдаары ылап-ла дыка берге. Социал айтырыгларны шиитпирлээринге акша-хөренги херек болгай. Бис ону ажылдап ап шыдавайн турар бис.

— Берге байдалдан уштунуп ап болурунуң аргазы бар бе?

— Чок боор бе. Ону дараазында сан-чурагайлар-биле бадыткап болур. Завод 1984 чылда 490 муң рубль карылгалыг турган, 1985 чылда 305 муң рубльге ону эвээжеткен, 1988 чылда 156 муң рубльге келген. Эрткен чылын 198 муң рубльче дедир көдүрүлгени ол-дур. Идегел бар ышкажыл.

Бистиң хамааржып турарывыс адырның талазындан кичээнгейниң кошкак бооп келгени база заводтуң ажылынга салдарлыг болган боор, Республика 1991 чылдан эгелеп, девискээр аайы-биле бот-орулга-чарылга байдалынче шилчиир дээн болгай. Ынчан тус черниң дүгүн, алгыкежин ажыглап ажылдап болур. Чиг эт берип турар ажыл-агыйлар-биле дорт харылзааларны тургузуп, удур-дедир шыңгыы хамаарылгалыг ажылдаарының аргазы тыптып кээр-дир. Ынчан продукцияның бот-үнезин безин чиигедип болур. Амгы үеде Туркмениядан дүк сөөртүп алырынга безин хөй чарыгдалдарны үндүрүп турар бис. Заводтуң дериг-хереселдерин чаартыр талазы-биле айтырыглар тодаргай апарза хөнү. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, девискээр аайы-биле бот-орулга-чарылгага идегеп турар бис.

БАЖЫҢНЫ БЭЭР

Редакцияга Самагалдай суурнуң чурттакчызы М. К. Ширимельдиң чурттаар бажыңы тар, ийи өг-бүле чаңгыс бажында чурттап турарының дугайында, Улуг оглу болгаш өөнүң ээзиниң ажылдап турары чери районнуң техниктиг септелге чорудар бүдүрүлге чериниң профвилел комитединиң ооң өг-бүлезинге бээр кылдыр шиитпирлээн бажыңын өске кижиге бергенин хомудан бижээн.

Айтырыгны өөренип көөрбиле чагааны Тес-Хем районуң күүсекчи комитединиң даргазынче чоруткан.

Тес-Хем райкүүскомунуң даргазы К. Л. Лапчааның редакцияже чоруткан харыызында мынча деп бижээн: Самагалдайның техниктиг септелге чорудар бүдүрүлге чериниң 1990 чылдың январь 10-да эрттирген профком хуралынга хомудакчы М. К. Ширимельдиң чурттаа турар байдалын бүгү талалыг өөренип көргеш, бо чылдың II кварталында бажың бээр деп шиитпирлээн.

Сибирьниң национал театрларының фестивалы

«АГЛОНА, ЧУРТТАП-ЛА КӨР»

Сибирьниң национал театрлар фестивалынга Хакас автономнуг областың шин театрының артистери боттарының көргүзүглерин «Аглона, чурттап-ла көр» деп ийи кежегелиг шинзи-биле эгелээш, кызылчыларны эрткен дыштаныр хүнде өөрткен. Ооң автору Юрий Топоев 40 хар четпээн хирезинде, алды шиинни чоғааткан. Оларның ийизи-биле таныжар аас-кежиктиг бис. Өөнүктерниң шинзин кым сонуургавас боор, көрүкчүлер залының олуттарын кызылчылар шагда-ла эзлепкен.

Шиниң кол рольдарын күүседип турар артистерни таныштырар бодадывыс. Аглонаны артист Фаина Боргоякова, солаан Ожаманы Юрий Топоев (автор), бай Ирелдейни Георгий Сагалаков, намчы Аркайны Игнат Кайдачаков олар овур-хевир бүрүзүн көрүкчүлерге уран талантызы-биле дамчыдып шыдаан деп болур. Ук шиниң уран түүл талазы-биле удуртукчузу Василий Ивандаев көрүкчүлерге хакас улустуң амыдыралынга болуп эрткен чуртталганын бир болуушкунун шин дылы-биле дамчыдып шыдаан боор бис дээрзин бадыткап чугаалаар.

Үжен чылдарның эгези. Тываға дег, хакас чон аас-кежиктиг амыдырал дээш актар биле кызылдарның аразынга чидиг демиселдиг тилекчизи болуп үнген. Чылча шаптырган ак солааннар чүүү кылырыл? Олардан арткан ийи ырбакчы Совет эрге-чагырганың баштыңчыларын, мүрнакчы кижилерин ийи-бирлеп өлүрүп турғаш, чок кылыр сорулга-биле чон аразынче шургуп кирер сорулгалыг. Ынчангаш солааннар тайга черге чедип келир. Бирги көргүзүг ынчаар эгелээр.

Кайгамчык чүрүмалдыг тайга чер. Бай Ирелдейниң өзүнүргей чангыс өө көстүп келир. Нам кежигүнү Ожаманың аразын өлүрүп каан ак солааннарның бирээзи анаа чаштып турар. Ол байның чангыс уруунга намчы Аркай ынак. Уруг адазының өөнде кымның чаштып турарын билир болғаш, чонга удур багай түүе кылырын соксадырын, арын-нүүрге ынчыг болурун чугаалап турар. Алыс хаңындан чаа эрге-чагыргага хөнү чок бай болғаш ак солаан ооң чугаазын кулак ташты-биле эрттиритөлеп. Ийиги көргүүг ындыг уткалыг. Ол тайга черге ажыг-шүжүгге туттурган, аразын өлүрткен намчы Аркай чедип келир. Ынчан ол байның чараш уруу-биле ужуражы бөөр. Аглона аныяк намчыны чаа амыдыралдың туюлунга чедир демисежиринче барыкла кыйгырып турар. Ол үеде байның эштенчизи болуп мегеленип келген ак солаан ооң аразын өлүрген кижи суурда деп чугаалап, авыяастап тургаш, оны ынаар чорудуптар. Ынчан бай бодунуң уруун суурда чурттап турар сээдең тенекпей-биле өгленчип алырын дужаар. Бай аттарын көөрү-биле оларны кааскаш, арғаже базыптар. Ак солаан часкаан артып калганын ажыглааш, уругже шурай бергеш, күштеп-чазарлап каптар. Базынлырған, чазарлаткан уруг ол черден дезиптер. Адазы уруу-биле түү болганын билбес, аңдын чедип алган чедип кээр. Ак солаан ооң уруун кымға-даа ашакка бербезин, харын-даа боду кадай кылып алырын аазаар. Олар ынчаар дугуржуп алыр. Үшкү көргүзүг ынчаар доостур.

Дөрткү көргүзүг. Тайга чер. Аглонага амыдырал ам төнген. Ол бужартаткан-даа болза, намчы Аркайны дилеп чоруур. Олар согур душ боop ужуражып келиөлер. Ынчан уруг ооң-биле чүү болганын ынакшаан кижизинге чажыт чокка төө каап бөөр. Ынчангаш оны кадай кылып алырын дилээр. Намчы дедир тепкеш турар болғаш хая көрнүп чоруптар. Ол үеде уругну күштеп-чазарлаан ак солаан чедип келир. Уруг мүңгаралын чугаалап, ону ам кым-даа кадай кылбазын сөглеп турда, кады Саян ажыр Тываже дезе бөөрин ак солаан оон дилээр. Ак солаан чеже-даа ооң кадайы болурун дилээрге, уруг чөпшээрешпес. Ак солаан өгден бурт кынныр. Ынчан часкаан мүңгарап орган уруунга адазы кылаштап келир. Адазын Аглона база Саян ажыр чоруй баалы деп дилээр. Бай адазы ядыылардан, Совет эрге-чагырғадан өжөзін негеп алырын бодааш ынавас. Бешки көргүзүгде база тайга чер көстүп келир. Ак солаан байның уруун манап орда, ол чедип келир. Намчы Аркайны өлүрүп каарын уругдан көгүдүп, коптактап тургаш дилээр. Ам канчаар, уруг чөпшээрежир ужурга таваржыр. Көдээ Совет күүскомунун бажыңы. Аглона анаа чедип келир. Ооң кол сорулгазы ак солаанның дилээн өзугаар намчыны өлүрери турган. Ындыг амыр түүе кайда боор. уруг ол хүлээлгени күүседип шыдавас болган. Ынчангаш ол чоруй баар. Ол үеде уругнуң адазы бай кирип келир. Ол Аркайны мээн уруумну күштеп-чазаалаан сеп, ынчангаш кадайланып алыр ужурлуг сен деп чугаалаар. Ынчалза-даа намчы шуут удур болур. Бир-тээ, ындыг болганда ак солаан ок-чемзээн эккеп, дүжүп бөөр болза, ооң амы-тынын арттырарын дилеп туруп бөөр, алдыгы көргүзүг ынчаар доостур.

Ам сцена кырында байның өө турар. Аглона часкаан ак солаанның ыяап-ла чедип келирин бүдүү билгеш, манап орар. Ол чедип келирге, уруг дайзынны боолааш, чазыптар. Ынчап уругнуң адазы келгеш, бир эвес ак солаан боо-чепсээн эки тура-биле дужаап бөөр болза, ол дириг артар дээрзин дыңнадыр. Уруг, ак солаан, бай адазы амы-тынның амыдырап артып каар. А ооң бодунуң мурнунда амыдырал ам төнген. Ынчангаш өлүр деп шиитпирлээр. Ол үеде кызыл шериглер байның өөн бүзээлеп эгелээр, Намчы Аркайдан Аглона ак солаанны салып чорудуптарын, Саян ажыр чоруй баарын дилеп турар. Ак солаан нагаан-биле уругну боолаптар. Ол өлүр. Ол дугайын намчы Аркай биле солаан Ожама кымға-даа ыыттавас болуп дугуржуп турары-биле шин төнер.

Хөй катап дыңнаарының орнунга чаңгыс катап көргени дээре дижир болгай бис. Ынчангаш хакас өөнүктерниң «Аглона, чурттап-ла көр» деп шинзин номчукчуларның көргеш, аңаа хамаарыштыр санал-бодалдарын бижиир боор дээрзинге идеп турар бис.

Хакас драматург Юрий Топоевтиң ийи дугаар катырынчыг «Мерген-оол биле Биргал-кыс» деп шинзин кызылчылар база улуг сонуургал-биле көөр аас-кежиктиг болурлар. Ук шиниде кол рольдарны хакас театрының сураглыг артистери ойнап турар. Мерген-оолду шиниң автору Юрий Топоев, Биргал-кысты Фаина Боргоякова, Никофорну Игнат Кайдачаков, Тананы Эсфира Миягашева олар чедишкиниг ойнаар. Ук шиниң режиссёр Василий Ивандаев тургускан.

Шиниде хакас ийи өг-бүленің амыдыралын тоожуп көргүскен. Бир өг-бүлени кадайы, өскезин ашаа баштап турар. Оларның аразында маргылдааларны, чөрүлдээлерни, кайы-даа өг-бүленің социал айтырыгларын көрүкчүлер ук шиниң көргеш, улам тодаргай билип алыр. Ынчангаш ооң утказын тодаргайы-биле биживес деп бодадывыс. Ук шиилерни национал чорудар, ынчалза-даа шин бүрүзүн синхроннуг арга-биле орус дылче очулдуруп турар. Хакас дыл тываларныы-биле дыка дөмейлешкен болганындан шиниде болуушкунну, маадырларның чугааларын кижи хостуг билип ап болур чорду. Моон мурнунда чылдарда хакас артистериң «Хайыраканныг өзен» деп шинзин тыва көрүкчүлер очулга чок көргеш, алыс утказын билип алган болгай. Хакас өөнүктер Сибирьниң национал театрлар фестивалынга киришкеш, чаныс бар чыда, чамдык районнарга шиилерин ойнаар бодап турар. Алтай артистер база ынчаар күзелдиглер.

Национал театрлар фестивалы уламчылавышаан, ынчангаш номчукчу бүрүзүнүң өөнүктериң шиилерин чаңгызын-даа эрттирбейн көөрүн дыка-ла күзээр-дир бис.

Сарыг-оол КУУЛАР.

Бөгүн — Делегейниң театр хүнү. Ону театр ажылдакчылары боттарының чогаадыкчы ажылжи-биле демдеглээр. Бо хүнге уткуштур Сибирьниң национал театрларының фестивалы Азия төвү Тыва черде болуп эртип турар. Кызылчылар Хакасияның, Якутияның, Даг-Алтайның база Тываның шиилерин улуг сонуургал-биле көргеннер.

ЧУРУКТА: национал театрлар фестивалының киржикчилери болук артистер болғаш театр ажылдакчылары.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

КОЖАМ ДУГАЙЫНДА

Ооң бөөр чээрби чыл эрте берген. Школага өөреннп чораан үемде, чаңгыс партага үргүлчү-ле кады олуруп чораан кожам дугайында каш сөс бижип көрейн.

Ооң ат-сывын долузу-биле Марат Салчакович Мортай-оол дээр. Ортумак школаның соонда, Кызылдың башкы училищезин дооскаш, бо хүннерге чедир башкының чаагай ажыл-ижинде бараан болуп чоруур.

Марат Салчакович бо хүнверде Шуйнуң кадыкшылга школазында эге класс болғаш музыка башкылап ажылдап турар. Башкылап келген класстары чылдан чылче эки түүнелдерлиг болуп, чүс хуу өөредилгени чедип ап келген.

Ургларның эстетиктиг кижизидилгезинче кичээнгейни доктаамал угландырып келген. Ооң дерип алган музыка кабинеди ол школаның бир класын эзлеп турар. Ында хылдыг хөгжүм херекселдерин чурум-чыскаалдыг аскылап каан, музыка талазы-биле улуг совет композиторларының мерген сестерин чараштыр бижигилеп каан, хылдыг хөгжүм херекселдериниң нота талазы-биле дүрүмнери дээш черле ол өрөөлдің шевергинин сүргей. Ында тарып каан янзы-бүрү чечектериниң чаагай чыды кижиниң сеткилин сергеди бөөр. Марат Салчаковичнин кадыкшылга школазында өөреникчилер болғаш башкылар коллективи хүндүлээр. Черле ынчаш ол бичин сууржугаштың улуг, биче кижилериниң хүндүткелин чаалап алган дизимзе өөредиг эвес. Ол хөй чугаага хөөнү чок, оожум, топтуг, бүдүштүг кижи. Бодунуң өөреникчилеринге оларның төрээн адазы дег кылдыр сагыш човаан чоруур. Ооң өөреникчилери Артышмаа Ооржак, Чодураа Хертек болғаш ооңдаа өскелер дошпулуур, мандолинага болғаш баянга ойнаарынга бедик мергежилдиин көргүзүп турарлар.

Кадыкшылга школазының өөреникчилери районнуң школачылар аразынга эрттирип турар уран түүл көрүлделеринге багай эвес түүнелдерни чедип ап, шаннадлыг черлерни эзлеп келгеннер. Бо талазы-биле Марат Салчаковичниң киирип келген үлүг-хуузу улуг. Ол түгле өөреникчилер аразынга эстетиктиг кижизидилгени чорудуп турарындан ангыда, биченги сууржугаштың улуг кижилерин концерттерже хаара тудуп келген. Ооң тургускан чогаадыкчы концерттерин кожазы Шуй суурнуң чурттакчылары наш удаа сонуургап көргеш.

Өөреникчилерни кижизиг, эки аажы-чаңга Марат Салчакович өөредип келген. Кандыг-бир херек ужуруунда кадыкшылга школазынга чеде бөөр болзуцарза, ында өөренип турар өөреникчилериниң хүндүлээчелин дораан-на эскерип каар сүлер. Аңаа келген чонга улуг, биченги өөреникчилер мурнун былаажып, мендилежип чедип келирлер.

«Ажылынга кызымак, хөй-ниитиг ажылынга идепкейлиг, дыңнангыр болғаш сагышчованғыр башкыны коллективиң хүндүлээр»— деп, ооң дугайында чылыг сөстерин кадыкшылга школазының директору, хоочун коммунист Дака Дилгижекович Донгак чоргаарланып чугаалап олурар.

Бодундан болғаш өскелерден негелделиг болғаш эзлдеп-эвилеп башкыны кадыкшылга школазының коллективи каш чыл улаштыр профэвилел комитединиң даргазынга соңгуп келгеннер. Ол хүлээлгезин бедик бүзүрел-биле күүседип турар.

Марат Салчакович бодунуң кады төрээн акызы, республиканга ат-сывы билдингир, ынак артизивис чораан Чылбак-оол Мортай-оолдан сценаның чажыттарын хөйү-биле өөренип, билип алган. Ол шиилерни-даа тургузуп билир, рольдарга ойнай бергенде профессионал артистер дег хуулуп көстүп кижи. Олла чоруу-биле 1987 чылда аңаа II-ги Бүгү-россия фестивальның лауреады атты тывыскан.

Ооң кызымаккай ажылижин районнуң улус өөредилге болғаш культура килдистери үнелеп, наш удаа шаңнап, мактап келген. «Улус өөредилгезиниң тергинин» деп хүндүлүг атты чаалап алган.

Хууда дузалал ажыл-агыйын көдээ суурда сайзырадып чоруур башкыларның бирээзи. Марат Салчакович хой, өшкүнү болғаш бода малды бодунда тудуп турар. Огородунга чылдың-на ногааны болғаш картофельди тарын өстүрүп турар.

Марат Салчаковичниң өөнүң ээзи Тамара Мортай-оол база-ла уран түүлге сундулуг, ырлаарынга ынак, ол суурда идепкейлиг хөй-ниитичи хереженнерниң бирээзи. Хол изиң бут часпас дээри дег оларның оглу Анзор Мортай-оол Кызылдың уран түүл училищезинің хөгжүм сайбырында өөренип, адазының изин истеп, хөгжүмчү болур кылдыр өөренип турар.

Чимис АДЫГ-ООЛ.
Бай-Тайга район.

ТВ

МАРТ 27

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Чараш болурунуң аргазы». Барымдаалыг фильм. 8.50 «2». 9.35 «Ол болган... болган...» 9.55 Ургулар шагы. 10.55 Кижи. Чер. Октаргай. 11.55 Барымдаалыг фильм. 12.25 Коллаж (реклама, информация, чарлалдар). 12.30—13.00 «Ye». 16.30 Компьютер-биле чугаа. 17.15 Финляндия телевидениениң программазы. 17.45 «Овур-хевир». Үстүү класс өөреникчилеринге литературжу дамчыдыла. 18.30 «Ye». 19.00 Ургларга фильм. «Могрун Чика». (Чехословакия). 20.10 ССРЭ-ниң улустуг артизи М. Лиепаның ырык тураскаалынга барымдаалыг фильм. 21.00 «Ye». 21.20 Чугула интервью. 21.40 «Сөс». Литературжу-уран-чечен видеоканал. 23.40—00.05 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

10.25 «Ийи капитан». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 11.40 Франгуз дыл. 2-ги чылы. 12.10 «Роботтар-биле баштактанмас». 13.20—14.05 «Варыканың чери». 2-ги сериязы. 18.30 «Ye».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Экономика болғаш бис». 19.35 Медээлер. 19.40 Медээлер. 19.45 Туран хоорай школачыдарының концерти. 20.10 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!» 20.30—23.05 ССРЭ-ниң Дээди Советиниң сессиязында. Чапсарда (21.30) — Кино курлавыры.

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

18.30 «Ye». 19.00 Концерт. 19.30 Литературжу номчулгалар. В. Быков. (Рассказтар). 20.10 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 20.15—20.30 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КИНО

МАРТ 27-ДЕ

«НАИЫРАЛ»: «Ак сөөк» («Арменфильм» кылган) 9.30, 19.20 (узаткан), **«Башкарыкчының ужудуушкуну»** (АКШ) 11.30, **«Меге даңгырак»** (Индия, 2 сериялыг) 13.20, 16.20. **Көрүлде залыңга: «Бир эвес мээн-биле кады болзунза»** (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 18.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Ызыгуур салгакчызы — алдын-доос» 9.00, **«Чаан сөөгүнден бүткен чүүл»** 11.00, 14.10, **«Серванц делгерезин!»** 12.30, 15.40, **«Зита болғаш Гита»** (2 сериялыг) 16.40, **«Кедээшкин»** 19.30, 21.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Башкарыкчының ужудуушкуну» 12.00, **«Султан Бейбарс»** (2-ги фильмниң 2 сериязы) 13.50, 16.30, 19.10 шактарда.

«ВОСТОК»: «Октаргайда эгелер» 11.00, **«Будалчак шил дериишкин»** 12.30, 14.20, 16.20, 18.20, 20.20 шактарда.

ЕНИСЕЙ»: «Крокодил Данди-2» 17.20, 19.20 шактарда.

Агаар

Республиканга эдир булуттаар, чағбас. Чөөн чүктен хаттың дүргени секундада 3—8 метр. Агаар дүне 2—7, а чамдык районнарга 9—14 градус соор. Хүндүс 6—11 градус чылыыр. А чамдык районнарга ийи градус соок-тан 3 градус чедир чылыыр.

Кызылга чағбас. Чөөн чүктен хаттың дүргени секундада 3—8 метр. Агаар дүне 3—5 градус соор, хүндүс 7—9 градус чылыыр.

БАЛКЭ Тыва обкомунуң делегейниң аныяктар туризминиң «Спутник» бюрозу боттарының шолээзин ажыктыг, солун эрттириксен турар аныяктарны 1990 чылдың апрель 17-ден 27-ге чедиг Сирияже аян-чорукче чалап тур.

Ынаар чоруурунуң документилерин белеткээри-биле чуртпап турар черниң аайы-биле БАЛКЭ райкомнарынга азы Кызылга СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңында № 16 кабинетке баарын дыңнатты.

ХӨӨМЕЙИМ КАГБАС-ЛА МЕН

Эрзинге күрүненің ыры болғаш танцының «Саян» ансамбльдиң бөлүк артистери эрткен соңгулдалар бүдүүзүнде аалдап чорду. «Аян» ансамбльдің солизи, республиканың культура хөгжүлдезинге төлептиг салыышкыны дээш тоокта чаа Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи деп бедик ат-биле үнелеткен Надежда Шойгу база көрүкчүлерге аян тутту. Мен амы-хууда Алдын-оол Севектиң, Борис Монгуштуң хөөмейни, сыгыдын ол хүн Бай-Даг суурнуң Культура бажының долдур олурған улуг, биче көрүкчү-биле бир дериге онза соңуургадым. Алдын-оолдуң каргыраазы кежээ-ле-дир. А Борис мындыг аныяк-чалыы кижи хирезинде алдарлыг артист атка аңаа эвес четкен дээрзин ынчан бүзүрөвес аргавыс чок болду. Эгээртинмес таланты-ның эзлерининг хөөмей сыгыдының сөстери сыгыртыр аянынга, оларның арын-шырайынга бүрүн дугжур чорду. Ылаңгыя оларның үеченгези кыстарның бүдүү чаңнап органнарын карак уштап көрдүм.

Чижээ, А. Севектиң бир куплет кожамының адааңда киирдим:

Ыймаатылар салгыя-хады
Ыңай хадып чыдыр-ла боор.
Ында-бирек кыс-ла өөрүм
Ындын бодап олурлар боор...

Чараш, назы-харышта дүүшкен аа? Республиканың хөөмей фестивальдарынга ажыл аайы-биле киришкеш. «чаш» оолдарның азы удургу диштери чок бир чамдык ыңыгаң ирейлериң ынакшыл дугайында бадырған турарынга амы-хуумда таарышпас кижи чордум. Ук ырылар оларның хар-назынынга дүүшпес чүве болғанда, кудаңка база кандай дыңчадыр чорду. Оон аңыла барыр кижи бүрүзү турар келгеш. «Мөңчүрөм», «Хемчим», «Улаатайым», «Чаданам» деп туруп бөөр хөөмей-сыгыттан уштунар үе ам черле келген боор. «Чаңгыс оруктаан» патефон инези эвес. Бо талазы-биле бистиң шүлүкчүлеривис тыва хөөмейжилеривис оран-делегейге бисти алдаржыдып чоруур болғанда, оларга таарымчалыг сөс-домактардай чогаатчып бөөри күзенчиг. Орус, тыва дылдарга бир дөмей.

Амдыызында... Олар боттары-ла ынаар борастаның чоруурлар. Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Борис Монгуш артында холунда ооң бодуп «хөөн киирип», сеткил-сагыжын сергедип чоруур хөгжүмүнүң херексели алгап-йөрээп турганыга онза таарыштым:

Кожа-кады чонум келгеш,
Мактап чанар чаңзымайны.
Кожамыктап ойнап-ойнап,
Мага ханар чаңзымайны.

Бо шүлүкчүгеш бедүүн, арай кандай дыңналыр болзажок, бүгү ханы утка аныяк артистиң дүн-хүн чок ойнап чоруур хөгжүмүнге өөрүп четтиришкинде барык ханы сиңиккен-дир. Б. Монгуштуң база бир кожамының кижи сактып алында безин белен чоржук. Чүге дизе, ында деңнелгелер хөй кирген, чаңгыс сөстү ийи уткалыг ажыглаан, ында оолдуң, кыстың кылдыныглары көңгүс ийи башка бооп төнер, кыс Ий суурунче чоруй баар, а оол Ийден (даг овуру) харап чыдып каар дээн ышкаш. Аста Тожу чер иянбиле, а Хемчик ичек-биле (шары база) ылап-ла бай дээрзи тодаргай. Ам ол чаптанчыг, харын-даа каттырынчыг олуруларны номчукчуларга бараалгалып көрейн:

«Иен мунган Тожу кыты
Ий-ле суурже чана-да бөөр.
Ичек (шары) чунган Хемчик оглу
Ийден харап туруп-ла каар...

Седип МОНГАЛ.

ТИИЛЕЛГЕНИҢ КОЛ ҮНДЕЗИНИ

Удавас май 1-де, 9-та районнарга, Кызылга тыва хүреш маргылдаалары болур. Бистиң хоочун-даа, аныяк-даа мөгелеривис аңаа белеткелди хүн бүрүде чорудуп турар.

Хоочун мөгелер, тренерлер хүрештиң хөй янзы аргаларын тайылбырлап, ону солуннарга бижээн. Номчаан мен. Ол бистиң чаа эзелеп хүрежир чоруур аныяк мөгелеривиске улуг деткимче, дуза болурун билир мен.

Алдан чылдан соңгаар хүрежип келген хоочун-даа, аныяк-даа мөгелерни хөйну көрүп келдим. Мөге кижи чанагаштанышкаш олурда көөрге, кижиден аңгы шыңнаннарлыг болур ышкажыгай. Оон ынай бир эскерген чүвем бо. Кожавыс Моолдан аалчы мөгелеривис биске чылдың-на келир. Оларны бистиң мөгелеривис-биле деңнеп көрүп олурарга, ылгалдыг болдур эвеспе. Дурт-сыны, эттханы чараш. Шыңнаннары мөчек-мөчек. Ында чажыт чок. Олар бичиизинден-не күш-ажылга ынак болуп, күш-дамыр сайзыралын доктаамал чорудуп келгеннде деп бодаар мен. Колла чүве — буттары быжыг турушту. Дөңмээнин, хокпаллайының шыңнан эттери аңгы-аңгы, мөчек-мөчек болгулаар-дыр.

Бистиң улуг-даа, аныяк-даа мөгелеривис чүге ындыг эвезил? Көрүп олурарга, буттарының шыңнан эттерин эки сайзырадып албаан боор. Ынчангаш быжыг, күштүг туружу чок болур. А ишти-хырның чүге тыртып билбес чүве ийик: оозуң дээрге сула салыпкан, улуг-ла хөлбегер чүве. Чараш эвес, көрүш чок. Маңаа хамаарыштыр чүнү чугаалап болуруп? Бистиң аныяк ооллдарывыс хоорай, суурларга өскен болғаш бичиизинден-не күш-дамыр сайзыралын кылып, күш-ажыл-биле ханы харылзаа чок болғанындан ындыг боор деп бодаар мен. Олар хөрээнің, холдарының шыңнаннарын сайзырадырынче сағыш салғаш, а буттарын эки сайзыратпайн баргылаар-дыр. Мен бодап көөрүмге, мөге кижиге база бир улуг «даянгыыш» буттары болур ужурлуг. Ынчангаш тренировка үезинде буттарының күш-дамыр сайзыралынче кичээнгейни салза чогуур.

Олимпий оюннарының үш дакпыр чемпиону Иван Ярыгин 50 километр дистанцияны шошкуп эртип турған болгай. Ону бодап көөрге, ийи буттун күш-дамыр сайзыралын ол бирги чергении, тиилелгениң эге үндезини оон эгелээр кылдыр санап чораан-дыр.

Сөөлгү үеде аныяк ооллдар бут-биле кылыр аргаларны ажыглап билбезиниң холдар-биле тутчуп алгаш, эгин содаандан салдынышпайн кайы бирээзинин хөделирин манап, хөй үе-шак чидирип, боттарының күш-шыдалын төдүп, көрүкчүлерге үне чок болуп, чалгаараткаш туруп бөөр апарган. Ындыг чижектер болуп эрткилээн маргылдаалар үезинде дыка хөй таварышкылады. Мону моон соңгаар бир янзы шиитпирлеп көөрү чугула боор.

Мен маңаа чаңгыс чижектен киирейн. Хоочун мөге Додоо Куулар ышкаш ийи буду-биле чараш аргалар ажыглап хүрежир аныяктар көрбедим. Ол холдары-биледаа, буттары-биле-даа чараш аргаларны деңге ажыглап, дүрген хүрежир чаңныг кижи. Ол чүнү көргүзүп турардыр. Хол, буттуң күш-дамыр сайзыралының деңболуп турарында. Мөге кижиниң шак ындыг техниктиг, физиктиг сайзыралы бедик болған тудум хүреш үезинде ол артык, хөй күш черле үндүрбес. Бо дээрге мөге кижиниң көрүкчүлер мурнунга ёзулуг мөге кижи кылдыр көргүзүп, бодунуң эзлчээнде оларны хүндүлеп көрүп турарының херечензи.

Харын-даа Додоо Куулардың кандыг-кандыг аргалар ажыглап хүрежир чораанын, телевидение дамчыштыр спортчу үндүрүлгеге көргүссе чүү? Ынчаар кылыр болза, бистиң келир үеинске кижизидикчи утка-шынарлыг болур. Аныяк мөгелерге школа болур. Оон ынай тренерлер аныяктарга хүрештиң аргаларын тайылбырлап турғаш, ийи буттун күш-дамыр сайзыралын экижидериниче кичээнгей салыры черле артык эвес деп болгаар мен.

Сарыг-оол КУУЛАР.
Кызыл хоорайда ажылчын.

СПОРТ · СПОРТ · СПОРТ · СПОРТ

«Урожай» спорт клуву

Бистиң чуртувуска сөөлгү ийи чылда янзы-бүрү эки тура спорт ниитилелдерин чаңгыс организация кылдыр база каттыштырған. Бо ийи ниитилелди каттыштырганының бак талазын амыдырал көргүзе берген. Чүге дээрге көдээ спортчуларже кичээнгей сулараан, массалыг чорук кудулаан болуп турар. Ылаңгыя көдээ ажыл-агый бистиң республиканың экономиказында барык кол чернин эзлеп турар болгай. Ынчангаш ону өөренип көргеш, РСФСР-ниң край, республика, областларында көдээ күш-культуржуларының спортчу клувун тургузуп эгелей берген.

Көдээнің чурттакчыларының кадыын быжыглаарынга болғаш ону чаартырынга спорт чугула фактор болганда, массалыг күш-культураны болғаш спортту көдээ ажыл-ишчилериниң, оларның өг-бүлелериниң аразынга нептередири-биле профэвиледдериниң. Бүгү-эвилел эки тура күш-культура болғаш спорт ниитилелиниң чөвүлелли РСФСР-ниң күрагроулетпүрүнүң коллегиязының база агроулетпүр комплекизиниң ажылдакчыларының профэвилел ТК-зының бюрозунуң 1989 чылдың декабрь 20-деги № 1-13 доктаалынга үндезилээш, Тыва агроулетпүр эвилелиниң президиуму, область чөвүлелиниң агроулетпүр комплекизиниң ажылдакчыларының профэвилел президиуму бистиң республиканга «Урожай» спорт клувун тургузарын бо чылдың февраль 21-де шиитпири-биле хүлээп алган.

Ынчангаш бистиң кол сорулгавыс — көдээге күш-культураның болғаш спорттуң массалыг чоруун чедип алыры, көдээниң спортчу баазаларынга кадыкшылга хандырылгазын организастаары болур. Совхозтар төптеринге күш-культуржулар саны ковудээн тудум оларның ажыл-ишчи тура-соруу, сергелеп чоруу бедик болур. Ынчан ажыл-иш бүдүүгүр, шапкын апаар.

Николай КУВЕЗИН.

Профэвилелдериниң эки тура күш-культура болғаш спорт ниитилелиниң область чөвүлелиниң даргазының оралакчызы, спортчу клубтуң директору.

ХЕВИСТЕ-БИЧИИ МӨГЕЛЕР

Чоокта чаа Красноярск крайның Назарово хоорайга Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры О. М. Колесниченкога турасказаткан школачылар аразынга хостуг хүреш маргылдаазы болуп эрткен.

Ол маргылдаага Тываның адын камгалап үш команда киришкен: Кызыл хоорайның, Сүт-Хөлдүң, Чадаананың бичии мөгелери барып хүрешкеннер. Маргылдаага 31 команда киришкен. Арга-дуржулга өөренип, билип алырынга ук маргылдаа бистиң бичии мөгелеривиске дыка ажыктыг болган.

Маргылдаа үш хүн үргүлчүлээн. Түүнелинде Чадаана хоорайның мөгелери — алышкылар Байыр биле Белек Куулар Сүт-Хөлдүң бичии мөгези Артыш Ондар чемпион ат дээш хүрежир эргени чаалап алган. Байыр Куулар (34 килограмм) чараш хүрешти күүсеткеш, кымга-даа ок татпайн чемпионнап каан Белек Куулар (37 килограмм) Новосибирск хоорайның мөгези Плешковиа-ан талазы-биле ойнадыпкаш, үшкү черни эзлээн. Артыш Ондар (40 килограмм) база-ла удурланыкчызынга аштырыпкаш, 2-ги черни алган.

Шаннадлыг черлерни эзлээн мөгелерге медальдарны, хүндүлел бижиктерни болғаш өртектиг белектерни тывыскан.

Мерген КУУЛАР.
Чадаананың спорт школазының тренери.

667000 Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор Я. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Кылдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82, 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98, 3-41-23; ◆ улетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроулетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа кылдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер Хемчээли 2 парлалга амазы

Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болғаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болғаш Кравченко кылымчузу, бажың № 1.

Чагыг № 394. ТС—00154.

Индекс 54241